

A DÉLSZLÁV NAGY SÁNDOR-REGÉNY ÉS KÖZÉPKORI IRODALMUNK

I. A görög regény eredete és változatai

1. A régi szerb és horvát irodalomban több változatban fennmaradt Sándor-regény Nagy Sándor macedon király regényes életrajzainak abba a népes családjába tartozik, amely végső elemzésben egy görög regényre megy vissza. Ez a görög regény már maga is többféle forrásból keletkezett. Száj-hagyomány, történeti feljegyzések, főképpen pedig egy korábbi levélregény szolgáltak forrásul a szerzőnek, aki csekély irodalmi ízléssel, pongyolán rótta össze szövegét. S ez a szöveg mégis a világirodalom egyik legnépszerűbb olvasmánya lett. A szerző személye mindmáig kiderítetlen. Mivel a regényt kezdetben Nagy Sándor egyik kísérőjének, a történetíró Kallisthenesnek tulajdonították, akinek művei azonban nem maradtak fenn, általában a szerzőt a filológiai irodalomban Ál-Kallisthenes, Pseudo-Kallisthenes néven emlegetik. Minden jel arra mutat, hogy egyiptomi görög lehetett, aki Nagy Sándort mint az egyiptomi uralkodók egyenes leszármazottját akarta beállítani, s Egyiptom meghódítását úgy feltüntetni, mintha az nem is idegen uralkodó hódítása, hanem egy jogos örökség birtokbavétele lett volna. A regény keletkezését általában az i. sz. 300. év tájára helyezik. Ez az időpont felel meg leginkább a mű tartalmának, nyelvének és a benne előforduló versek metrikai sajátosságainak.¹

2. A görög szöveghagyomány igen változatos képet nyújt. Mivel nem klasszikus történetíró hitelesnek tartott szövegével, hanem egy lényegében szórakoztatásra szánt, szépírói szándékkal összeállított és alig hihető vagy hihetetlen elemeket bőven tartalmazó elbeszéléssel álltak szemben, a másolók sok esetben egyúttal átdolgozók is lettek. A szöveget rövidítették, toldották, az események sorrendjét megváltoztatták, ahogy éppen tudásuk, irodalmi műveltségük, írói képességük és ízlésük diktálta. Nincs két olyan kódex, amely

¹ A görög regény keletkezését összefoglalóan tárgyalja PAULY—WISSOWA, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung.* Bd. 10 (1919): 1707—26 (WILHELM KROLL tollából). A források közt szereplő levélregényre fontos mű MERKELBACH, REINHOLD: *Die Quellen des griechischen Alexanderromans.* München 1954. (Zetemata. Monographien zur klassischen Altertumswissenschaft. Heft 9.) Mindkét helyen a kérdés korábbi irodalmának ismertetése vagy idézése. Összefoglaló művek: KRUMBACHER, K.: *Geschichte der byzantinischen Litteratur.* München 1897². 849—52; CHRIST—SCHMID—STÄHLIN: *Geschichte der griechischen Litteratur* II. 2. München 1924⁹. 813—6.

teljesen azonos szöveget tartalmazna. Egy-egy típus általában csak egy szöveggel van képviselve. A szövegtípusokat elsőnek C. MÜLLER állította fel, s az ő megjelölései máig is használatosak.

A regény legősibb alakját az A' típus őrizte meg. Ez egy XI. századi párisi kéziratban (A) maradt fenn, amely hanyag írásával, szócsonkításaival s egyéb hibáival a kiadókat rendkívüli nehézségek elé állította.

A B' típus fő képviselői egy 1486-ban írt párisi (B) s az ehhez igen közelálló másik, szintén XV. századi (M) kézirat. A párisi B írójáról megállapítható, hogy egy ugyancsak romlott szövegű A' kéziratot használt, amely azonban mégsem volt annyira rossz, mint maga az A. Az eredetit aztán helyenként javította, ill. módosította, rövidítette, ill. bővítette, hogy értelmes szöveget nyerjen. A B' típushoz kell számítani egy ismeretlen bizánci szerzőnek 1200 és 1350 között politikai versekben írt költeményét, amely azonban helyenként az A-val mutat párhuzamosságot.

A C' változat fő képviselője egy párisi kézirat (C), amelyet 1567-ben Eustathios hierodiakon írt. Igen közel áll ehhez a velencei görög szent György egyháznak XI. vagy XII. századi kézírata, amely azonban helyenként szabadon változtat a hagyományozott elbeszélésen. Számunkra C lesz a legfontosabb szöveg.

A többi kézirat lényegében e három változat valamelyikéhez kapcsolható, van azonban olyan is, amely egyszerre többel mutat rokonságot. Így a XV. századi leideni (L) kézirat eleje A-val egyezik, egyébként azonban a B' csoportba tartozik, némely helyen viszont C-vel halad párhuzamosan.²

Az A, B és C kézirat alapján először C. MÜLLER adta ki a görög szöveget Arrianus Anabasisa Dühner-féle kiadásának függelékeként.³ A kiadás alapjául A szolgált, B és C csak általában a jegyzetekben szerepelnek. Nagy nehézséget jelent ez a délszláv Sándor-regény kutatójának, mert éppen a legfontosabb szöveget (C) nem láthatja teljes egészében. A kritikai apparátusban szereplő anyag csak némileg nyújt kárpótlást. A kiadó sok mindent kihagyhatott, ami az eredeti görög szöveg visszaállításához nem látszott fontosnak, ami viszont számunkra igen fontos lehet.

Ugyancsak a regény legősibb alakjának megállapítása céljával készült W. KROLL kiadása, aki a szöveg rekonstruálásához nemcsak a görög kéziratokat, hanem a legrégebb fordításokat (latin, örmény, szír) is felhasználta.⁴ A második kötetben kellett volna megjelennie (J. Kroll tollából) a B' és C' változatok kiadásának, ez azonban nem készült el.

² A görög kézirati hagyományra alapvető ZACHER, JULIUS: Pseudocallisthenes-Forschungen zur Kritik und Geschichte der ältesten Aufzeichnung der Alexandersage. Halle 1867. Jó összefoglalást ad W. KROLL fentebb idézett cikke. A részletekre nézve v.ö. az alább idézett kiadások bevezetéseit és AUSFELD, A.: Der griechische Alexanderroman. Leipzig 1907.

³ Arriani Anabasis et Indica stb. Páris 1846.

⁴ Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes). Volumen I. Recensio vetusta. Edidit Guilelmus Kroll. 2. fényképezett kiadás. Berlin 1958. (1. kiad. 1926.)

A leideni kéziratot (*L*) külön kiadta MEUSEL,⁵ a bizánci költeményt W. WAGNER.⁶

A görög szöveghagyományban külön helyet foglal el egy bécsi kézirat, amelyet Busbecq a XVI. század második felében Konstantinápolyból hozott Bécsbe. Ez már lényegében újjörög változat és a később nyomtatásban is megjelent görög népkönyvek családjába tartozik. Ezt A. N. VESZELOVSKIJ adta ki a szerb-horvát Sándor-regénnyel foglalkozó nagy munkája függelékében.⁷ Ezzel a változattal még alkalmunk lesz bővebben foglalkozni.

II. Keleti és nyugati fordítások

3. A görög regény bámulatos pályát futott be. Keleten és nyugaton alig van számottevő irodalom, ahol legalább egy fordítása ne lenne, viszont számos népnél több fordítása, prózai és költői átdolgozása vagy kivonata is keletkezett. Ezenkívül megszámlálhatatlanok azok az esetek, amikor egy-egy részletét idegen elbeszélésekbe illesztik, Nagy Sándor példájára hivatkoznak, szavait idézik, vagy éppen az egész művet irodalmi mintául használják. Az így kialakult keleti és nyugati hagyomány egyes darabjai sokszor igen bonyolult leszarmazási viszonyokban vannak egymással. Ezek közül csak a főbbeket, az iránymutatókat fogjuk itt ismertetni.

Keleten legrégebb az örmény fordítás, amely az i. sz. V. században keletkezett, és hűen követi a görög *A'* változatot. Ezt már modern korban, filológiai célra visszafordították görögre.

Időben második a VII. sz.-ban keletkezett szír fordítás, amelyről TH. NÖLDEKE kimutatta, hogy nem közvetlenül görögből, hanem egy elveszett középperzsa, pehlevi szövegből fordították. Ez a változat is a görög *A'* rokonságához sorolható. A szír változatot a IX. sz.-ban lefordították arabra. Ez a szöveg elveszett ugyan (csak kivonata maradt fenn), de nem sokkal később egy ethiop fordítás készült belőle. Ezekon kívül egy a X. vagy XI. sz.-ban keletkezett kopt fordítás töredéke ismeretes. A héber Sándor-regény részben a nyugati hagyományhoz, az alább tárgyalandó Leo-féle latin fordítás vonalához kapcsolódik, részint a görög *C'*-től függ.⁸

⁵ Jahrb. f. Phil. Suppl. V. 701.

⁶ WAGNER, W.: Trois poèmes grecs du moyen-âge inédits. Berlin 1881.

⁷ VESZELOVSKIJ, A [LEKSZANDR] N[IKOLAJEVICS]: Из истории романа и повести. Выпуск первый. Грековизантийский периодъ. Санктпетербургъ 1886. Ebben: III. Къ вопросу объ источникахъ сербской Александрии. (Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Томъ XL. No 2.)

⁸ Mindezeket összefoglalóan ismerteti W. KROLL említett cikkében és görög szövegkiadása előszavában, utalva a kiadásokra és szakirodalomra. Az újabb keleti vonatkozású szakirodalomra vö. CZEGLÉDY KÁROLY: A szír Nagy Sándor-legenda. MTA. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13 (1958) 3—20.

Számunkra itt legérdekesebb a perzsa és szír változat viszonya. Nem azért, mintha a szír szövegtől bármit is remélhetnénk a délszláv változat keletkezésének megfejtéséhez, hanem pusztán mint filológiai probléma. Mint a világ-irodalomban többször megtörtént, egy elveszett mű létezését egy belőle készült fordítás alapján filológiai elemzéssel bebizonyították. A szerb-horvát Sándor-regény esetében lényegében ugyanerről lesz szó.

Nyugaton a regény elterjedését az segítette elő, hogy már korán két egymástól független latin fordítás is készült belőle. Az elsőnek szerzője Julius Valerius Polemius (talán azonos a 338. évi konzullal), aki i. sz. 330 táján tudatos stílusművészettel, de elég szabadon fordította a görög szöveget. Helyenként kihagyott belőle, helyenként bőbeszédűbben tolmácsolta. A középkorban nem ez a fordítás vált népszerűvé, hanem a belőle készült kivonat, *Epitome*, amelynek keletkezését a IX. század előttre teszik. Ugyancsak Julius Valeriusból is merített az ún. *Itinerarium Alexandri*. Ezt II. Constantius császár számára 340-ben, a perzsák ellen indítandó háborúhoz úti kalauznak szánta a szerző. Fő forrása Arrianus *Anabasisa*, de Julius Valerius használata is kimutatható nála.⁹

A második latin fordítást Leo esperes (archipresbyter) készítette 951 és 969 között. Leo mint nápolyi követ járt Bizáncban, s ott másolt le egy görög Sándor-regényt, amelyet később III. János nápolyi herceg kérésére lefordított latinra. Ez a fordítás lett nyugaton igazán népszerű, úgyhogy mellette Julius Valerius szinte feledésbe ment. Leo fordítása a görög A' változathoz sorolható. Eredeti alakjában csak egy XI. sz.-i bambergi kódexben maradt fenn. Mint népszerű olvasmányt a középkorban számtalanszor lemásolták, és részben Nagy Sándor tetteivel foglalkozó más történetírókból, részint az enciklopédiákból vett részletekkel interpolálták. Az interpolált latin szövegeknek három változata (J¹, J², J³) alakult ki, amelyek a „*Historia de preliis*” címet viselik.¹⁰

Leo szövegének különféle változatai igen fontos szerepet játszottak az európai irodalom történetében. Ezekből készültek a nemzeti nyelvű fordítások, verses feldolgozások, kivonatok, amelyek nem egy nép irodalmában igen jelentős helyet foglalnak el. A J³ típus szolgált alapul a korai latin nyomtatványoknak, amelyeknek még a középkoron túl is akadtak nemzeti nyelvű fordítói.^{10a}

⁹ Vö. *Real-Encyclopädie* Bd. 10: 846—50 (W. Kroll) és Bd. 9: 2363—6 (Kubitschek).

¹⁰ A Leo-féle szövegváltozatok kialakulását részletesen tárgyalja PFISTER, FRIEDRICH: *Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo*. (Sammlung mittellateinischer Texte. 6.) PFISTER a bambergi kéziratot adta ki. Az interpolált „*Historia de preliis*” kiadása: ZINGERLE, OSWALD: *Die Quellen zum Alexander des Rudolf von Ems*. Im Anhang: *Die Historia de preliis*. Breslau 1885, 127—265. (Germanistische Abhandlungen. 4.)

^{10a} A Sándor-regény egész középkori sorsára vonatkozóan fontosabb újabb művek: ABEL, A.: *Le roman d'Alexandre légendaire médiéval*. Bruxelles 1955 és CARY, GEORGE: *The Medieval Alexander*. Cambridge 1956.

A szláv Sándor-regények különböző forrásokra mennek vissza. A cseh és lengyel változatok lényegében Leo latin fordításának leszármazottjai, s bennünket itt közelebbről nem érdekelnek. Művészi értékben messze kimagaslik közülük az ócseh verses feldolgozás, amely azonban csak töredékesen maradt ránk.¹¹

A déli és keleti szlávoknál lényegében két egymástól független fő változat honosodott meg. Az egyiket röviden bolgár változatnak nevezik, mert minden valószínűség szerint valamikor a XII. vagy XIII. században, de biztosan 1261 előtt görögből először bolgárra fordították, s így terjedt tovább az orosz irodalomba, ahol ötféle további válfaja keletkezett. Ez a változat nem szerepel mint önálló irodalmi mű, hanem történeti munkákba, az úgynevezett bronográfokba beágyazva fordul elő. Görög eredetije a B' családba tartozott. A déli és keleti szlávoknál ismert másik önálló változatot röviden „szerb”-nek szokták nevezni. (Mi a továbbiakban szerb-horvátnak nevezzük.) Ez mint önálló irodalmi mű számos szerb és horvát kéziratból ismeretes, és mint ilyen terjedt tovább a bolgárokhoz és oroszokhoz. Az eddigi felfogás szerint ezt is görögből fordították szerbre valamikor a XIV. században. Az oroszokhoz mindenesetre később (a XV. sz.-ban) jutott el, mint a bolgár változat. Görög eredetijének a C' családba kellett tartoznia.¹²

Jelen dolgozatom célja, hogy a szerb-horvát Sándor-regény keletkezésének körülményeire fényt derítsen.

III. A szerb-horvát szöveghagyomány. Kiadások

4. A minket foglalkoztató szerb-horvát Sándor-regénynek igen gazdag szöveghagyománya van. A legújabb időkig mintegy húsz, igen különböző korú és a szöveghagyomány szempontjából nagyon különböző értékű kéziratát tartották számon, amelyek közül azonban a második világháborúban (1941), a belgrádi Nemzeti Könyvtár teljes leégése alkalmával több megsemmisült, köztük egy igen értékes illusztrált példány a XIV. sz. végéről.¹³

Az 1941-ig még létezett kéziratok túlnyomó többsége cyrill betűkkel, szerb szerkesztésű egyházi szláv nyelven volt írva. Ezek közül legrégebb az említett XIV. századi illusztrált kézirat. Ennek megsemmisülése annál nagyobb

¹¹ Vö. TRAUTMANN, REINHOLD: Die altschechische Alexandreis. Heidelberg 1916; PRAŽÁK, ALBERT.—VÁŽNÝ, VÁCLAV: Alexandreida. Praha 1947. (Památky staré literatury české. 4.); BIELFELDT, HANS HOLM: Die Quellen des altschechischen Alexandreis. Berlin 1951; KIRÁLY PÉTER: Ostrihomský zlomek staročeské Alexandreidy. Studia Slavica 2 (1956) 157—84.

¹² A bolgár és szerb változat sorsát az orosz irodalomban összefoglalóan ismerteti BIELFELDT fentebb idézett művében (12—4). Vö. még az alább idézendő szerb és horvát szövegkiadások bevezetőseit, különösen NOVAKOVIĆ tanulmányát és az Enciklopedija Jugoslavije 1. kötetében az Aleksandrida cikket.

¹³ Enciklopedija Jugoslavije 1:57.

veszteséget jelent, mert a tudományos kiadásokhoz ezt nem használták fel. A többi jelentősebb kézirat a XV—XVIII. századból való. Ezek közül figyelemre méltó egy (a szövegkiadásokban ugyancsak fel nem használt) XV. századi szerb típusú illusztrált kézirat, amelyet a szófiai Nemzeti Könyvtárban őriznek. A Sándor-regényen kívül, többek között két értékes világi szöveget tartalmaz, ti. a Trója-regény szerb változatát és a János pap országáról szóló elbeszélést (*Slovo Ioana popa*).¹⁴ E szófiai Sándor-regény szövege nem egységes. A jelek szerint a kódex jelenlegi alakja talán XVII. századi restauráló munka eredménye. Egy régebbi töredékes kézirat hiányzó részeit valaki úgy pótolta, hogy egy másik hasonló Sándor-regényből másolt lapokat a régebbi kéziratba kötött. Az újonnan belekerült lapok szövegének terjedelme azonban nem felel meg pontosan az eredeti kézirat hiányainak, hanem mivel egy-egy új lapra több szöveg fért, mint egy-egy hiányzó régin volt, számos helyen az új lapokra olyan mondatok is rákerültek, amelyek a régebbi kéziratlapokon is szerepelnek. E párhuzamos helyek összehasonlításából kiderült, hogy az eredeti kézirat és a később pótoló lapok szövege nem azonos változathoz való. A két szöveg között számos eltérés van.

Ugyancsak a szófiai Nemzeti Könyvtár őriz egy másik szerb típusú Sándor-regényt (vö. Conev, Opis N° 772), amely valószínűleg a XVII. sz.-ből való. Bár ez is az itt tárgyalt változatok családjába tartozik, szövege nem egyezik pontosan egyik eddig ismert változattal sem. Szóhasználatban, nyelvtani szerkezetekben, szórendben nagy eltéréseket mutat. Némely helyen hiányzik belőle egy-két szó vagy félmondat, de általában igen értelmes, néhol talán értelmesre javított szöveg. Vannak benne apróbb betoldások, amelyek másutt nem szerepelnek. Az eddigi kiadások ezt a szöveget sem használták fel.¹⁵

A szerb típusú szöveg hagyományhoz szorosan csatlakozik egy bolgár szerkesztésű egyházi szláv változat, amelyet 1562-ben Grigorij metropolita íratott a moldvai Nemeç (Neamț) kolostor számára. Ennek szövegéből részleteket közölt V. JAGIĆ,¹⁶ amelyeket aztán NOVAKOVIĆ a maga kiadásához (*f* jelzéssel) felhasználta.

A horvát nyelvű változat kevesebb kézirattal van képviselve. A legrégebbi nem maradt fenn, csak egykori létezéséről tudunk egy 1389-ben írt leltárból. Ez a zárai leltár többek között középkori regényeket is felsorol, mint pl. „*unus Rimancius princeualis in littera latina*”, „*unus Rimancius paruus Tristani*”, „*unus Rimancius, scriptus partim in latino partim in selauo*” és ezek között egy Sándor-regényt is: „*unus liber Alexandri paruus in littera selaua*”. Minthogy az „*in littera selava*” kifejezés Zárában aligha jelenthet mást, mint horvát szerkesztésű glagolita szöveget, másfajta Sándor-regény

¹⁴ Vö. RINGHEIM, ALAN: Eine altserbische Trojasage. Prague-Upsal 1951. 15—6. Kézirattári leltárszáma 381. Vö. CONEV: Opis No 771.

¹⁵ Mindkét szófiai szöveget alkalmam volt eredetiben tanulmányozni. A régebbinek filmfelvétele megvan az MTA mikrofilmtárában.

¹⁶ Život Aleksandra Velikoga po tekstu recenzije bugarske. Starine 5 (1873) 22—7.

létezéséről pedig nem tudunk, nagyon valószínű, hogy itt a mi regényünk egy korai horvát változatáról történik említés.¹⁷

A második horvát nyelvű változatot a Lobkowitz családnak a csehországi Roudnice birtokán levő könyvtára őrizte meg egy a XVI. sz. első feléből származó kéziratban. Ez bosnyák típusú cyrill betűkkel van írva. A szerb szövegektől eltérően nyelve a horvát ča-dialektus keleti változata. Szövegét szerbről írták át horvátra. Tele van romlott szóalakokkal, helyenként csak más szövegek felhasználásával lehet valószínű eredeti alakját helyreállítani. Egyrészt már török szavak, mint *harač* 'adó', *dragoman* 'tolmács', másrészt nyugati eredetű kifejezések, mint *barun* 'báró', *šafar* 'szakács, sáfár' található benne. (Ld. alább JAGIĆ kiadását.) JAGIĆ megállapítása szerint ez a szöveg valahol Bosznia nyugati részén (az úgynevezett Türkisch-Kroatien területén) vagy Észak-Dalmáciában keletkezhetett. A kézirat elején levő bejegyzés szerint a kódexet 1546-ban a kőszegi Jurisich grófok ajándékozták Kollonitsch Siegfriednek, Ferdinánd főherceg tanácsosának.

A harmadik horvát nyelvű változat latinbetűs. Ezt a Zrínyiek embere, Derecskay János másolta 1620—1-ben két másik horvát szöveggel, ti. a Trója-regénynek és a szintén több változatban ismert Achigar-mesének egy-egy változatával együtt. Ez a kézirat Zrínyi Miklós, a költő esáktornyai könyvtárával került Zágrábra. Mindhárom Derecskay-szöveg nyelve ča-horvát, helyesírása magyaros rendszerű. (Mikrofilm-másolatuk megvan az MTA mikrofilm-tárában.)

Ezekon kívül a szerb-horvát Sándor-regénynek későbbi, oroszra és ukránra átírt, ill. kivonatolt változatai is ismeretesek. Ezek azonban már annyira távol állnak a regény eredeti alakjától, hogy az eredet kutatásában nem jöhetnek számításba, ezért itt ezekkel bővebben nem foglalkozom.

5. A szerb és horvát szövegváltozatok figyelembevételével a Sándor-regénynek eddig két kritikai szövegkiadása és egy kéziratnak facsimile-kiadása készült.

Az első kiadást VATROSLAV JAGIĆ készítette a fentebb említett roudnicei kézirat alapján.¹⁸ Mivel ennek szövege számos helyen az érthetlenségig romlott, Jagić ezt nyilván csak azért tette meg kiadása alapjául, mert ez az egyetlen fennmaradt régebbi horvát nyelvű változat, ő pedig a Sándor-regénnyel éppen a horvát próza emlékeinek sorozatában foglalkozott. A szövegromlások tisztázására és egyáltalán a szövegvariánsok szemléltetésére öt szerb szerkesztésű egyházi szláv szöveget használt fel, amelyeket a kritikai apparátusban *a* (XV—XVI. sz.), *b*, *c* (XVIII. sz.), *m* (XVI. sz.), *g* (XVII. sz.) jelzéssel idéz. Jagić a szövegkiadás elé értékes tanulmányt írt, amelyben részint a Sándor-

¹⁷ JIREČEK, CONSTANTIN: Eine slavische Alexandergeschichte in Zara 1389. Archiv f. sl. Phil. 25 (1903) 157—8.

¹⁸ Ogledi stare hrvatske proze. IV. Život Aleksandra Velikoga. Po tekstu rudničkom, poredjenom s više drugih rukopisa izdao . . . V. JAGIĆ. Starine 3 (1871) 203—331.

regény európai elterjedését ismertette, részint a szerb és horvát változatok keletkezésével kapcsolatban tett fontos megállapításokat.

A másik kritikai kiadás STOJAN NOVAKOVIĆtól származik,¹⁹ aki a Jagiánál *a* jelzéssel szereplő szerbes egyházi szláv szöveget tette meg kiadása alapjául. Kritikai apparátusához felhasználta Jagié alapszövegét (*r*), az általa idézett *b*, *c*, *m*, *g* szövegeket, ezeken kívül a *d* (XVII. sz.), *f* (1562) és *k* (XVIII. sz.) jelzésűeket. A kiadása elé Novaković is tanulmányt írt, amelyben a kéziratok ismertetésén kívül, foglalkozott ezeknek egymáshoz való viszonyával, a Sándor-regény bolgár és szerb típusainak elterjedésével és a Sándor-regény motívumainak nyomaival a szerb néphagyományban. Ezenkívül fejezetről fejezetre haladva bő kivonatban közölte a regény tartalmát mai szerb nyelven.

Egy XVII. századi illusztrált szerb kéziratot facsimile kiadásban is közzétettek Oroszországban.²⁰

6. Hogy mind e szövegváltozatok, a Jagié és Novaković által kiadottak, a kritikai apparátushoz felhasználtak s a később ismertté váltak hogyan viszonylanak egymáshoz, arról nincs pontos képünk, tekintettel arra, hogy egyesek közben meg is semmisültek, másokból pedig csak egyes szavak, esetleg mondatrövidékek állnak a kutató rendelkezésére. Jagió, de különösen Novaković megállapítása szerint az eredeti szöveget leghűbben az *a* kézirat őrizte meg, amely így egymaga alkot egy típust. Hasonló ehhez az *m*, de ez az *a*-hoz képest bizonyos eltéréseket mutat, nevezetesen helyenként körülményesebben, több szóval mondja ugyanazt, amit az *a* tömörebben fejez ki. Ezenkívül az elején hiányzik az első három fejezet. Az elbeszélés mindjárt a negyedikkel kezdődik. Az *m* szöveg ezzel a rövidítéssel egyedül áll. Az *m*-hez igen közel áll a bolgár szerkesztésű *f* szöveg, amely az *a*-tól való eltéréseknél mindig az *m*-mel halad együtt. Itt azonban megvan az első három fejezet is. Novaković megállapítása szerint az *f* jobb szöveget tartalmaz, mint az *m*. Az *a*, *m*, *f* tehát a fő szövegek, amelyek az eredetit valószínűleg a leghűbben őrizték meg.

A többi szöveg már többféle irányú átdolgozás jeleit viseli magán. Az eredeti szerbes egyházi szláv szöveget a későbbi másolók saját nyelvérzékük szerint gyakran teljesen a népnyelvre írták át. Ez nemcsak a hang- és alaktani jelenségek megváltoztatását jelentette, hanem mondat szerkesztési, szórendi és szóhasználati újításokat is. Ilyen népnyelvi átdolgozás eredménye pl. a roudnicei horvát (*r*) és a *g* jelzésű szerb és több tekintetben az ugyancsak szerb szófiai (*S*) szöveg. A nyelvi változtatásokhoz járulnak természetesen a figyelmetlenségből eredő rontások, ill. az átdolgozó számára értelmetlennek látszott vagy meg nem értett helyek „javításai” is. Így a XVII—XVIII. századi szö-

¹⁹ Pripovetka o Aleksandru Velikom u staroj srpskoj književnosti. Kritički tekst i rasprava od Stojana Novakovića. Glasnik Srpskog učenog društva. Drugo odelenje. 9 (1878) I—LXVIII + 1—150.

²⁰ Памятники Общества любителей древней письменности. LXVII, LXXXVII. Санктпетербургъ 1880—7.

vegek már nagyon eltérnek az eredetinek feltételezhető alaktól, s a kutatónak nem egyszer kétsége támad, vajon valóban egyazon szláv őszármazottjával van-e dolga, vagy egymástól függetlenül keletkezett több ősfordítással kell-e számolnia. Hogy e kérdésben tisztábban láthassunk, szükség volna több régi szöveg kiadására, így a Szovjetunióban levő kéziratok közül elsősorban egy 1492-ből és egy 1497-ből való szerbes egyházi szláv szöveg kiadására, amelyeket Jagić (213) és Novaković (IX—X) csak röviden említenek, valamint az *f* jelzésű (1562) szintén a Szovjetunióban őrzött bolgáros nyelvű szöveg részletesebb ismeretére, amelyből Jagić csak egyes helyeket közölt. Magam e kérdéseket e dolgozatomban csak annyiban érintem, amennyiben a szerb-horvát típusú Sándor-regény eredetének megfejtésében szerepük van.

Dolgozatomban az egyes szövegeket a Jagić és Novaković által használt jelzéssel idézem, s a kiadó nevének kezdőbetűjével jelzem, hogy az idézet melyik kiadásból merítem. Jagić törzsszövegét *r* (Roudnice), Novakovićét *a* jelzéssel adom. Ha a lapszám mellett még egy szám áll, az a lábjegyzetekben levő kritikai apparátusra utal. A szófiai kézirat (Conev, Opis No 771) jeléül *S*, Derecskay szövegének jeléül *D* betűt használok.

IV. Korábbi nézetek az eredet kérdéséről

7. Már Jagić is felismerte, hogy a délszláv fordítás eredetileg szerbes egyházi szláv nyelven készült. Erre mutat az a közvetlen érv, hogy a szövegben három helyen is szerepel a fordító nyelvére vonatkoztatva a *szerb* megjelölés. Az első említés ott történik, amikor a fiatal Sándor először nyargal a keményszájú vad Bucifal lovon, s ahol végül is meg tudja állítani, a *Dramb* nevű várost alapítja: „po *srbb'skomb* jeziku Potečište” (aN 14) 'szerb nyelven Nyargalóhely'. Másodszor akkor említi a *szerb* nevet, amikor Sándor vezérei hosszabb távollétük után újra összejönnek, és a találkozás helyén urukkal együtt várost alapítanak: „iže glagoljetb se *srbskyi*” (aN 37) 'amelyet *szerbül* így neveznek . . .'. A harmadik említés a boldogok szigetével kapcsolatban történik: „Makaroni bo po *srbskomb* jeziku blaženi naričutl se” (aN 88), 'a makarónok (!) pedig *szerb* nyelven boldogoknak neveztetnek'. Ezeket a helyeket aztán átvették a horvát és bolgár átdolgozók is, még Derecskaynál is (28v) egyszer előfordul a „po *zerpzkom* jeziku” kitétel. A roudnicei kéziratban azonban egy helyen a „*szerb* nyelv” helyett a „*mi* nyelvünk” szerepel „po *našem* eziku” (Jagić 274), és az *f* jelzésű bolgár szövegben mindhárom helyen a *szlovén* megjelölés: po *slovenškomu* jeziku. Ezek a változatok azonban nyilvánvalóan későbbiek, s feltehető módon eredetileg itt is a *szerb* megjelölés állt.

A másik érv, amelyre Jagić hivatkozott, az a számos szerbes egyházi szláv szó, amely még a horvátúra átirrt szövegekben is megmaradt, illetőleg az átdolgozó kezén gyakran értelmetlenné romlott.

Bizonyos tehát az, hogy nem a horvát, hanem a szerb-típusú szövegeket kell eredetibbeknek tartanunk. Más kérdés az, hogy a szerb megnevezés valójában mit jelent. Amint még e dolgozat végén látni fogjuk, szerbnek nevezték nyelvüket és írásukat a bosnyákok is, tehát maga a név nem mutat szükségszerűen a középkori Szerbiára mint a keletkezés helyére.

Az eredet kérdését időben visszafelé nyomozva, következő legfőbb problémánk az, hogy a különböző szerb-horvát változatokból megállapítható vagy feltételezhető ősi szöveg hogyan illeszkedik bele az európai Sándor-regények családjába. Vajon a görög vagy a latin hagyományból sarjadt-e ki, s közelebb-ről melyik görög vagy latin változattal mutat szorosabb rokonságot? A régebbi kutatók nézete e szempontból egységes. Mindkét szövegkiadó, Jagić (213) és Novaković is azon a véleményen volt, hogy a szerb-horvát változatot görögből fordították. Jagić e nézetét azzal indokolta, hogy egyrészt a szerb-horvát szövegekben egyes személynevek a középgörög kiejtésnek megfelelő alakban szerepelnek, így *Omīrb* (Ὁμηρος), *Iraklie* (Ἰρακλῆς), *Euga* (Ἐὐά), *Sit* (Σήθ), *Navbhodonosorb* (Ναβουχοδονόσορος), *Sivila* (Σιβύλλα), *Kris* (Κροῖσος) stb., másrészt a szláv szövegekben lefordíthatatlanul, ill. a szerb-horvát fordítás mellékelésével idézetszerűen szerepel néhány görög kifejezés, amelyek mind a középgörög kiejtést tükrözik, így *lekanomatb* (λεκανομαντεία 'tálban végzett varázslás'), *stihia* (στοιχεῖα), *didaskalb* (διδάσκαλος), *epistolīa* (ἐπιστολή), *vasiliskb* (βασιλίσκος), *finikb* (φοῖνιξ) stb. Ezek alapján egyik kiadó sem kételkedett abban, hogy a szerb-horvát Sándor-regényt görögből fordították, s hogy Pseudo-Kallisthenes ógörög változatai közül a *C* kézirat áll hozzá legközelebb. De mivel a görög és szerb-horvát szövegek között jelentős eltérések is mutatkoznak, Novaković egy *D*, esetleg *E* változatot tételezett fel mint a görög szövegfejlődés utolsó állomását, amely a szerb-horvát változatnak közvetlen forrása lehetett.

Bár Jagić és Novaković megfigyelései és feltevései lényegében helyesek voltak, mindketten figyelmen kívül hagytak két fontos tény. Az egyik az, hogy a tulajdonneveknek csak egy része tükrözi a középgörög kiejtést, másik részük viszont latinos alakban szerepel, és a cyrill írásban félre nem érthető módon az *š*-ező kiejtés nyomait viseli, mint pl. *Laomeduš*, *Kalistenuš*, *Polikratuš* stb., amit a középgörögből sehogy sem lehet megmagyarázni. A másik tény, amely elkerülte figyelmüket, az, hogy a Jagićnál felsorolt görög szók nagy része más szerb forrásokban is szerepel, mégpedig nemcsak fordításokban, hanem eredeti szerb fogalmazványokban is, amint még alább részletesebben látni fogjuk; ezek tehát a középkori szerb szókincs részei voltak, s éppen azért szövegeink görög eredetének bizonyításában nem lehet döntő szerepük.

Jagić és Novaković után a széles látókörű orosz irodalomtörténész, Alekszandr Nikolaevics Veszeloovszkij 1886-ban nagy tanulmányban foglalkozott regényünkkel, különösen pedig a források kérdésével.²¹ Veszeloovszkij feje-

²¹ Vö. a 7. sz. jegyzettel.

zetről fejezetre haladva Jagić és Novaković szövegét részletesen összehasonlította egyrészt Pseudo-Kallisthenes görög szövegeivel, főleg a *C*-vel, másrészt a fentebb említett bécsi kézirattal (amelyet műve függelékében ki is adott) és egy 1852-ben Velencében nyomtatott újjörög népkönyvvel. Az összehasonlítás eredményeképpen ő is rámutatott a *C* kézirat és regényünk közötti hasonlóságokra és eltérésekre, és megállapította a bécsi kézirat, a népkönyv és regényünk közötti szoros kapcsolatot. E két utóbbi görög szöveg, különösen a bécsi kézirat több helyen nagyobb hiányokat, ill. rövidítéseket mutat ugyan a szerb-horvát szövegekkel szemben, de az elbeszélés sorrendjében, egyes események részleteiben, a névalakokban stb. olyan egyezések mutatkoznak közöttük, amelyek alapján a szerb-horvát regény és a két említett görög változat közeli rokonsága nyilvánvaló. Ezt a rokonságot Veszelovszkij úgy képzelte, hogy sem a bécsi kézirat, sem a népkönyv (éppen az említett hiányosságok miatt) nem lehetett ugyan közvetlen forrása a szerb-horvát regénynek, de ezt nyilván olyan görög változathól fordították, amely mind a bécsi kéziratnak, mind a XIX. sz.-i népkönyvnek őse lehetett. Abban, hogy a szerb-horvát regényt teljes egészében görögből fordították, Veszelovszkij sem kételkedett (437). Az ő figyelmét azonban nem kerülte el a személynevek nagy részének latinosa alakja (442—3). Ezt a problémát ő azzal a feltevessel igyekezett áthidalni, hogy Pseudo-Kallisthenesnek egy késői, latinul is tudó görög átdolgozója latin forrásokból is vett volna át részleteket a görög szövegbe (ilyen interpolált helyek ki is mutathatók), s így kerültek tovább a latinosa nevek a szláv szövegekbe is.

Veszelovszkijnek ezeket a felvéseit azóta lényegében mindenki átvette. A szerb és horvát irodalomtörténészek Jagićnak (217) a roudnicei kéziratra vonatkozó megállapítását, ti., hogy az valószínűleg Dalmácia északi vagy Bosznia nyugati részében keletkezett, az egész regény keletkezésére vonatkoztatták s eredetét általában a dalmát tengerparton keresték.²²

Veszelovszkijnek azonban ez az egész konstrukciója téves. Téves, mert figyelmen kívül hagyja azokat a nyilvánvaló tényeket, amelyeket maguk a görög és szláv szövegek nyújtanak. E tények filológiai feldolgozása és a belőlük adódó következtetések rendszerezése lesz jelen dolgozatomnak tárgya.

V. A bécsi kézirat és a görög szöveghagyomány

8. Ahhoz, hogy a szerb-horvát regény eredetének kérdésében megfelelő módon ítélhessünk, előbb néhány negatív megállapítást kell tennünk, vagyis azt kell tisztáznunk, hogy honnan nem származhatik. E célból legelőször is meg kell vizsgálnunk, hogy a bécsi kézirat és a hasonló típusú görög szövegek, mint pl. az említett XIX. sz.-i népkönyv is, milyen helyet foglalnak el a Sándor-

²² Így KOMBOL, MIHOVIL: Poviest hrvatske književnosti do narodnoga preporoda. Zagreb 1945. 38 és legújabbban (1955) D. SP. RADOJČIĆ (Enciklopedija Jugoslavije 1:57), aki azonban inkább Dalmácia legdélibb részeire gondol.

regény görög szöveghagyományában. Vajon valóban egy ilyen típusú görög szöveg lehetett-e a délszláv változatok forrása? Azután meg kell vizsgálnunk, vajon a szerb-horvát regényt egyáltalán fordíthatták-e a maga egészében görög-, ből vagy latinból. Majd csak e vizsgálatok után kerülhet sor a pozitív bizonyítékok előadására s az eredet kérdésének megoldására.

A bécsi kézitról meg kell állapítanunk, hogy nem a töretlen görög szöveghagyományból nőtt ki, nem egyenes leszármazottja az ógörög változatoknak. Bármekkora elképzelhető változtatásokat engedjünk is meg Pseudo-Kallisthenes késői átdolgozóinak, egy görög szövegből közvetlen úton soha nem keletkezhetett volna egy ilyen szöveg. Az egyenes leszármazásnak először is ellene szól a szövegben szereplő tulajdonnevek jelentős részének alakja. E nevek részben azonosak a Pseudo-Kallisthenesnél szereplőkkel, részben később betoldott részletekkel kerültek a bécsi szövegbe. Legtöbbjüknel megállapítható az eredeti ógörög alak, másoknál ilyen nem is volt, mert latin forrásokra mennek vissza. Nagyon tanulságos egymás mellett látni az eredeti ógörög neveket és a bécsi kéziratban, ill. a szerb-horvát regényben szereplő megfelelőiket. Az alábbi kimutatás első oszlopában kérdőjel áll olyan nevek helyén, amelyeknek ógörög alakja vagy nem is volt, vagy nem volt megállapítható.

Az ógörög névalak	A szláv szövegek alakja	A bécsi kézirat alakja (Veszeloovszkij kiadása)
<i>Ἀριοβαρξάνης</i>	<i>Arizva(r)nb</i>	<i>Ἀρισβανούσης</i> 55
?		<i>Ἀρκούτης</i> 5
<i>Καρχιδών</i>	<i>Karhidonuš</i> (S 29r)	<i>Ἀρχιδονούσης</i> 22
?	<i>Vreonuš, Vrīneuš, Vrionuš</i>	<i>Βρονουούσης</i> 61, 63
<i>Ξέρξης</i>	<i>(J)ekserksen</i>	<i>Ἐξεξέν(ης)</i> 24, 50
<i>Καλλισθένης</i>	<i>Kalistenuš</i>	<i>Καλιστερονούσης</i> 12
<i>Κλείταρχος (?)</i>	<i>Kandarkuš</i>	<i>Καταρκούσης</i> 18-20, 55
<i>Κλείτος</i>	<i>Klitovuš</i>	<i>Κλητεούσης</i> 20-22
<i>Λαομέδων</i>	<i>Laomeduš</i>	<i>Λαόνμετρος</i> 12 <i>Λαομετρούσης</i> 12
<i>Σέλευκος</i>	<i>Selevkuš</i>	<i>Λευκούσης</i> 17
<i>Πολυκράτης</i>	<i>Polikratuš</i>	<i>Πολυκρατούσης</i> 22, 23
<i>Φίλων</i>	<i>Filon</i>	<i>Φιλόνης</i> 17, 33, 35, 42, 50, 54, 59, 62, 64

A fenti összeállításhól kihagytam azokat a neveket, amelyek a bécsi kéziratban lényegileg ógörög, legfeljebb helyesírási módosult alakban jelennek meg, mint pl. Ἄρτιος, Δαρῆος, Μενέλαος, Πρίμος, Πῶρος, stb., mert ezek a szöveg-hagyomány megítélése szempontjából érdektelenek. Annál érdekesebbek viszont a Βρουνούσης, Καλιστερνούσης, Πολυκρατούσης, Φιλόνης stb. alakok, ezek ugyanis —ουσης vagy —ης végződésükkel sehogy sem lehetnek a latin *Vrionus* (?) vagy ógörög *Καλλισθένης, Πολυκράτης, Φίλων* folytatásai. Teljes lehetetlenség feltételezni, hogy Ps.-Kall. bármennyire szabad görög átdolgozója a készen kapott görög neveket önkényesen ilyen alakúakra változtatta volna. E furcsa névalakokat azonban úgy sem lehet magyarázni, ahogy Veszelovszkij próbálta, ti., hogy a késői görög átdolgozó latinul is tudott, latin forrásokból is merített részleteket, s az ott talált neveket ilyen alakúakra görögösítette. Veszelovszkij itt nem vette figyelembe a görögben meghonosodott latin szavak és tulajdonnevek alaktani görögösítésének hagyományát. E hagyomány igen régi, s a lényege az, hogy az eredeti latin végződés helyett a szó görög végződést kap. A latin második deklináció *-us* végződése helyett tehát a görögben szabályosan *-ος* esetleg *-ους* lép fel mind közszavakban, mind tulajdonnevekben, tehát *rusticus* > ῥουστικός, *actuarius* > ἀκτουάριος, *ostiarus* > ὀστιάριος, *modius* > μοδίους; *Hadrianus* > Ἄδριανός, *Antoninus* > Ἄρτωνῖνος, *Claudius* > Κλαύδιος stb., de sohasem *ῥουστικοουσης vagy hasonló.²³

A bécsi kézirat különössége viszont éppen az, hogy itt a Veszelovszkijtől latinnak tartott névalakok megtartják végződésüket, és ehhez járul a görögösítés jeléül az *-ης*. Az ilyen típusú görögösítésnek is ősrégi hagyományai vannak, de nem a latin, hanem az egyéb, perzsa, zsidó, magyar, török, szláv stb. szavak és nevek esetében. Ismeretes, hogy magyar személynevek, mint *Álmos* vagy *Belus* és folyónevek, mint *Maros* (régen *Moris*) vagy *Temes* (régen *Timis*) a bizánci íróknál Ἀλμούτης, Βελούσης (*Βέλοσις*), Μορήσης és Τιμήςης alakban szerepelnek.²⁴ Hasonló a török *derviş* > δερβίσης vagy a szláv *kral'c* > κράλης görögösítése is.²⁵ (Ilyen török-jellegű név a bécsi kéziratban is van, egy kun vezér neve Ἀπλυμήςης, amelynek megfelelően a szláv szövegekben *Atlamiš* áll. Ennek jelentőségéről az alábbiakban még részletesen szólok.)

A bécsi kézirat nevei tehát valójában nem eredeti görög, hanem idegenből (de nem latinból!) görögösített alakok. S ha a fenti táblázat középső és harmadik oszlopát összehasonlítjuk, világos, hogy — a romlásoktól eltekintve —

²³ A kérdéshez bőséges példatárral szolgálnak a következő művek: MEINERSMAN N BERNHARD: Die lateinischen Wörter und Namen in den griechischen Papyri. Leipzig 1927. (Az alaktani összefoglalás a 115—6. lapokon); ZILLIACUS, HENRIK: Zum Kampf der Welt Sprachen im oströmischen Reich. Helsingfors 1935. Különösen 171—239; SOPHOCLES, E. A.: Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods. New York — Leipzig 1890. Introduction 28 és a szótári részben.

²⁴ GYÓNI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest 1943. (Magyar-görög tanulmányok. 24) passim.

²⁵ MORAVCSIK GYULA: Byzantinoturcica II. Berlin 1958². 117, 173.

a görög alakok nem mások, mint a szerb-horvát szövegek neveinek görögösített formái. Tehát *Kalistenus* > *Κάλιστερνούσης*, *Polikratuš* > *Πολυκρατούσης*, *Filon* > *Φιλόνης* stb. Ugyancsak jellegzetes és tanulságos a bécsi kéziratban és a szláv szövegekben következetesen visszatérő *Ἐξερξέν(ης)*, ill. *(J)ekserksen* névalak is. (A vonatkozó adatokat l. alább.) Ebben nyilvánvalóan a *Ξέρξης* név görögös accusativusa maradt fenn. (Nem valószínű Veszelovszkij feltevése (141), aki *Artaxerxes* alakból indul ki, mert erre a kéziratok semmiféle alapot nem adnak. A szókezdő *e* eredetéről később még szólok.) Görög és latin tulajdonnevek téves nominativusi alakjai olyankor keletkeznek, amikor a fordító a függő esetben álló név nominativusát nem ismeri, és vagy hamis nominativust konstruál, vagy meghagyja a nevet a nominativusnak vélt függő esetben. Tehát egy *Apollinem* vagy *Jovem* accusativusból *Apollines* vagy *Jovis* hamis nominativust következtet ki (*Apollo* és *Jupiter* helyett), vagy a *Tarsum* alakot nominativusnak veszi (*Tarsus* helyett). Ilyen eljárásra a magyar kódexirodalomban is számos példa található. Az *Ἐξερξέν(ης)* név esetében nem valószínű, hogy egy görög átdolgozó választotta volna az accusativusi alakot. Ez a név is éppen úgy, mint a fentebb tárgyalt görögösített alakok azt a gyanút kelti, hogy már megjárt egy idegen fordítást, és ilyen kerülő úton jutott a bécsi görög szövegbe.²⁶

Szintén figyelemre méltó körülmény, hogy a bécsi kézirat szövegében görögösített szláv közsavak is akadnak. Nagy Sándor vezéreit az ógörög szövegek *στρατηγός* vagy *στρατάρχης* szóval jelölik, ehelyett a bécsi kézirat a szláv *vojvoda* megfelelőjét, a *βοηβόντας* (többes számban *βοηβοτάδες*) szót használja (így 12, 33, 34), s ilyenkor a szerb-horvát szövegek megfelelő helyén *vojvoda* áll (aN 15 és 36). Nem valószínű, hogy Pseudo-Kallisthenesnek egy görög átdolgozója spontán módon szláv szót vezetett volna be egy közismert görög kifejezés helyett, ha nem szláv szöveg fekszik előtte. Hasonlóképpen csak a szláv eredetinek hatásával magyarázható olyan görögösített szláv szavak előfordulása, mint *προβοδίσω* (18), ill. *ἐπροβόδισε* (45) és *ζακόνια* (29, 30), amelyekkel szemben a szláv szövegek megfelelő helyein *privoditi* (aN 21), ill. *provodi* (aN 49, itt tévesen *providi* a helyes *provodi* helyett) 'elvezetni, elkísérni' és *zakon* (aN 32) 'törvény' szavak állnak.

9. Mindezek a körülmények arra mutatnak, hogy a bécsi kézirat nem a görög szöveghagyomány egyenes folytatója, hanem szláv szöveg visszafordítása görögre. Ezt a feltevést kétségtelenné teszik olyan helyek, ahol a szláv szövegekkel szemben nyilvánvaló félreértés van, vagy ahol a görög szöveg csak a szláv segítségével érthető.

Már Veszelovszkij (443—4) felhívta a figyelmet a bécsi kézirat egy különös helyére. Abban a fejezetben, amely Nagy Sándornak Trójában tett látó-

²⁶ E névalakhoz hasonlót ad a *Historia de preliis*-nek az a helye, ahol Darius a levelében Sándort Xerxes kudarcára emlékezteti: „Recordare Xerzen regem . . .” Vö. ZINGERLE i. m. 25, 167, 190.

gatását mondja el (Novaković 38, Jagić 248) egy rövid elmélkedés van arról, hogy Trója vesztét egy asszony okozta, s ugyancsak asszony miatt bukott el ősszüilőnk, Ádám, pusztult el az erős Sámson, és jutott a pokolra a bölcs Salamon. A Salamonra vonatkozó részt a görög szöveg sajátos módon így fejezi ki: τὸν Ἀδάνην ἠκολούθησε azaz „Adanés-t követte”. E hely kielégítő magyarázatát csak a szláv szövegekkel való egybevetés adja meg.

Veszeloovszkij 36:	Novaković 38:	Jagić 248:
ὁ Σολωμών ὁ θαυμαστός καὶ πανφρόνιμος τῆς οἰκουμένης ὅλης διὰ γυναῖκα τὸν Ἀδάνην ἠκολούθησε	i přemudryi vь člověčěhь Solomonь že- ny radi a dь n a s l ě d i. Hasonlóképpen S44r-v (fiatalabb kéz): Solomonь ženy radi a d a n a s l ě d i.	premudri meju ljudi Solomun a d a ženom n a s l i d i. Az <i>m</i> jelzésű kézirat: a d a n a s l e d i (Ugyanitt 9. sz. jegyz.)

A szláv szövegek értelme: 'Az emberek közt igen bölcs Salamon asszony miatt örökölte a poklot.' A görög szöveg furcsa kitétele csak úgy magyarázható, hogy a görög fordító előtt szláv szöveg feküdt, s az *ada naslědi* 'a poklot örökölte' kifejezést hibásan tagolva *adana slědi*-nek olvasta, illetőleg az első szót személynévnek véelve *Adana slědi* 'Adan-t követte' kifejezésnek értette, s a személynév végződését mindjárt görögösítette. Így lett a szláv *ad* 'pokol' szóból Ἀδάνης görög személynév.

A bécsi kézirat egy másik helye (42), amelyre Veszeloovszkij (213) szintén felfigyelt, Salamon egyik mondását idézi, de olyan zavarosan, hogy csak a szláv szövegek segítségével lehet eredeti értelmét kihüvelyezni. Darius követi a fiatal Sándortól visszatérve ennek levelét hozzák urukhoz, leírják szépségét, bátorságát, hőkezűségét, bölcsességét, táborának nagyságát s hozzáteszik: ὁ Σολωμών ὁ φρόνιμος εἰς τὰ χαρτῖα τοῦ ἔλεγεν· τοῦ στόματος το γέλασμα καὶ τὸ περπάτημά του ἔχει βασιλικὸν ὁ Ἀλέξανδρος· οὕτως ὁμολογοῦμεν τὴν βασιλείαν σου. 'A bölcs Salamon az ő könyvében azt mondta: szájának nevetése és járása Sándornál királyi; ezt így mondtuk te királtságodnak.'

A szerb és horvát szövegek ezzel szemben kifogástalan értelmet nyújtanak:

Novaković 45: „,Prémudryi že Solomonь vь k'nigahь svoihь pišetь: posmējanije ustь i pogledь očiju i postupь nogama vьz'veštaetь jaže o muži. Darije že sije vь umь vьsprijemь, reče: vь istinu sia sutь velikihь carь bĕlezi, nь ne m'nju istynu semu byti.	Jagić 254: Premudri Solomun v knigah svojih piše i govori: posmiēne ust i pogledane očiju i postup negov kaže, ča e u mužu. Darii to vidiv i (v) um priam reče: pravo ovo su velikih carev zlamina, da ne mnju istinnomu biti.
---	--

'A bölcs Salamon ezt írja könyvében: szájának nevetése, szemének tekintete és lábának járása mondja meg, hogy mi van a férfiben. Darius pedig ezt

megfontolva így szölt: Valóban ezek (ti. Sándornak a követek által felsorolt tulajdonságai) a nagy uralkodó jegyei, de nem gondolom, hogy mindez igaz.'

Összegezve tehát a bécsi kéziratra vonatkozó megállapításainkat: a visz-szagörögösített névalakok, a tárgyesetben megjelenő személynév, a szláv köz-szavak, a csak szlávból magyarázható félreértés, ill. az értelmes szláv szöveggel szemben mutatkozó zagyvaság kétségtelenné teszik, hogy ezt a görög szöveget valamely szláv kéziratból, mégpedig valószínűleg az *m.* ill. *S* szerb szöveg-hez közelálló változathól fordították, tekintve, hogy ezekben fordul elő az *ada naslědi* kapcsolat, ill. csak az *S*-ben az *Atlamiš* személynév romlott *Aplamiš* (19v és 20r) alakja és a *Karhidon* név *Karhidonus* (29r) változata.

Maga a fordítás elég gyenge, helyenként rövidített, kivonatos. Látszik, hogy a fordító egyszerűen kihagyta azokat a helyeket, amelyeknek értelme homályos volt előtte. Másutt a kifogástalan értelmű szláv szöveget zavarossá rontotta.

Ezzel tehát Veszelojszkij megállapításaival szemben teljesen ellentétes eredményre jutottunk. A bécsi kéziratra nem lehet hivatkozni mint a szerb-horvát szövegek görög eredetijének egyik egyenes leszármazottjára, s nem lehet vele magyarázni a szláv szövegek problémáit.

De ahogy a vélt ősforrás rokonsági köréből kizártuk a bécsi kéziratot, ugyanezt kell tennünk a nyomtatott görög népkönyvvel is. A Veszelojszkijnál idézett részletekből ítélve, ez sem lehet más, mint szlávból való visszafordítás. Itt is szerepelnek a *Κανταρκούσης, Κλητεούσης* névalakok és a *βοιβοντάδες* közszó, valamint a nyugati származását eláruló *Μπαρμπάρια* (Barbaria) földrajzi név.²⁷

Görög részről tehát marad a párisi *C* kézirat, mint amely szerb-horvát szövegeinkhez a legközelebb áll.

VI. A szerb-horvát regény görög és latin összetevői

10. A bécsi kézirat és a nyomtatott népkönyv kizárása a források rokonsági köréből tehát az első negatív megállapítás, amelyet a szerb-horvát változat eredetére vonatkozóan tennünk kellett. A második ilyen megállapítás nem kevésbé fontos, ti. az, hogy a délszláv regény a maga egészében nem is származhat görög forrásból. Nem jöhettek görög szövegből azok a tulajdonnevek, amelyek *š*-ező latin kiejtés nyomait viselik. Ezek a következők:

Acileš (aN 10 és 38—41), *Aciliš* (rJ 226 és 249—50). — Achilles.

Agamijeuš (aN 33), *Agamiuš* (S 39r), *Adamenuš* (rJ 244), *Agamenuš* (bJ 244, 20), *Agamenonb* (mN 33, 9; mJ 244, 10). — Agamemnon.

Ajak' ša (gen.) (aN 38), *Aļkeša* (gen.) (rJ 249). — Ajax.

²⁷ Mivel a görög népkönyv teljes szövege nem állt rendelkezésemre, egyelőre csak gyanúmat fejezhetem ki, hogy ez valószínűleg az 1844-ben Újvidéken megjelent szerb változat fordítása lehet. A kérdést csak részletes egybevetés döntheti el.

Dan'darušb (Nagy Sándor udvari embere): (aN 145), *Darbdanušb* (mN 145, 1), *Dardanuš* (rJ 325). — Dardanus?

Divuš (a trójai mondában Paris testvére): „Aleksandrъ i *Divuš*” (mN 39,7), „Pariž i *Divuš*” (rJ 249), „Aleksandrъ i *Dejušb*” (S 45r). — Deiphobus?

Elenuša: „ženy radi svoje *Jelenuše*” „ženy radi nekyje *Jelenuše*” (aN 38), „ženy svoe *Elenuše*” „ženi radi nekije *Jelenuše*” (S 44r, S 43v), „nike žene ció, imenem *Elene*” (rJ 248). — Helena.

Kalistenuš (mN, aN 15, rJ 230). — Callisthenes.

Kandarkuš, (-us) (rJ 236—7), *Kandarkus* (rJ 235 és 269), a többi kéziratok a megfelelő helyeken csak *Kandarkus* alakot hoznak. — *Κλειταρχος*, Clitarchus?

Kašandra (mN 39, 2, rJ 249). — Cassandra.

Klitimištra (aN 106), *Klitemištra* (aN 118, rJ 295 és 306), *Kletimištra* (mN 118, 2), *Kletimišta* (mN 106, 2). — Clytaem(n)estra.

Klitovuš (aN 25, mN 23, 12, rJ 238), *Klitouš* (rJ 237, S 27v és 28v), *Klituš* (rJ 237), *Kliv* (aN 23), *Kletovušb* (mN 24, 9), *Klidonušb* (aN 24). — Clitus.

Laomeduš (aN, mN 15, aN 35 és 134, rJ 312), *Laomenduš* (rJ 230), *Laomedon* (mN 35.2, S 40r), *Laumedon* (rJ 246). — Laomedon.

Levkaduš (aN 141), *Likaduš* (rJ 323). — Gör.—lat. megfelelője?

Mendelauš (aN 38, mN 38.1, rJ 248), *Meleuš* (S 43v). — Menelaus.

Parižb (aN 38, rJ 248—9), *Farižb* (S 44r). — Paris.

Peleuš (aN 38—9 és 41, rJ 250), *Perliš* (rJ 249), *Prěľbša* (gen. mN 38,8 és 41,5), *Perleš* (S 47r), *Fer'leš* (S 44v). — Peleus.

Polikratuš (aN 25—6 és 134, rJ 238—9). — Polycrates.

Polikšena (mN 39,8, rJ 249), *Poliksena* (mN 39,4), *Poliksenia* (aN 39, S 44v, 45r). — Polyxena.

Priamuš (rJ 249), *Prěmuš* (aN 39), *Prěmuž* (S 44r), *Priemuž* (S 44v), *Prěľbmuž* (aN 38), *Prěľbmuž* (mN 38,2 és 39,5), *Priauš* (rJ 248). — Priamus.

Selevkuš (aN 20, rJ 234; bN 22, rJ 236, mJ 236,2; aN 109, rJ 299; aN 134 rJ 318, bJ 247.3). A többi helyeken rJ következetesen *Selevkuš* alakot hoz, a többi kéziratokban a párhuzamos helyeken *Selevk*, *Selevkij*, *Selevkus* alak fordul elő. — Seleucus.

Skamandruš „na řecě *Skaman'druši*” (aN 41), *Skamenbdrusi* (mN 41 11), „na řici *Skamindruši*” (rJ 251), „na řece *Skamandruše*” „na řece *Skamanbdrusi*” (S 47v, 48r). — *Σκάμανδρος*, Scamander folyó.

Urikseš „i prieše hitrostju *Uriksešovu*” (rJ 248). — Ulixes.

Vrineuš, *Vreonuš*, *Vrionuš*. A három alak közül az elsőt csak aN 141 és 148) a másodikat csak mN (141.2 és 148,1,4,5) a harmadikat csak rJ (333 és 328) használja. — Gör.—lat. megfelelője?

Ezekhez járul még *Atlamiš* (aN 18, rJ 232), amely nem ókori név ugyan, de szintén *s*-ező kiejtéssel szerepel szövegeinkben.

Biztonság kedvéért zárjuk ki e nevek közül a trójai mondakörbe tartozókat, mert ezekről esetleg fel lehetne tenni, hogy a szerb-horvát Trója-regény-

ből később kerültek át ide ilyen latinos lakban. Még akkor is marad tíz olyan név, amelyeknek *s*-ező kiejtését görögből nem lehet megmagyarázni. Ha akár a szláv nyelvekbe vagy a románba átkerült görög jövevényszavakat, akár az egyházi szláv szövegekben átírt görög tulajdonneveket nézzük, sehol sem találunk olyat, amelyben a görög σ helyén ξ állna. Ennek megfelelője mindenütt *s*, ill. *m* előtt *z*. Így pl.: $\acute{\alpha}\lambda\acute{\alpha}\beta\alpha\sigma\tau\omicron\nu$ > *alavastr*. $\acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\tau\omicron\lambda\omicron\varsigma$ > *apostol*, $\acute{\iota}\mu\alpha\tau\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ > *matiz*m stb.²⁸

Ugyancsak nem lehet csupán görög eredetiből levezetni azt a kétféle alakot sem, ahogy Nagy Sándor lovának a *Βουκέφαλος*-nak neve szláv szövegekben szerepel. A regény első fejezeteiben értelemszerűen lefordítva mint *voluja glava* 'ökörfej' vagy *vologlav konj* 'ökörfejű ló' fordul elő. Így: *voluja glava* (N 13, J 229), *na vologlavomъ konju* (N 14), *na voluji glavi* (J 229). Későbbi fejezetekben viszont a szerbes szövegekben következetesen *Dučipal*, a horvát jellegű *r* szövegben *Bucifal* jelentkezik: „*dučipala* moštno petni udarivъ” (mN 105), „*i bucifala* ostrogami močno udri” (rJ 295); „*Dučipal* že kona Porova zubi za vratъ pohvativъ” (mN 106), „*I bucifal* kona Porova za vrat uhvati” (rJ 295); „*na velikom konju*” (a ló neve nincs kiírva aN 139), „*na velikom koni bucifali*” (rJ 322); „*privedite mi velikoga dučipala* moego (mN 148); „*I privedoše predъ nimъ dučipala* (aN 148), „*i dovedoše k nemu velikoga bucifala*” (rJ 327); „*Dučipal* že Aleksen'dra viděvъ umirajušta” (aN 148), „*I vidi Aleksandra bucifal* umirajući” (rJ 327); „*I tu dučipal* skoči” (aN 148), „*I tu stoje bucifal* skoči” (rJ 328). Ez a kettősség csak úgy magyarázható, hogy a regény elején a név olyan fordítótól származik, aki a *Βουκέφαλος* szót megértette és lefordította, a későbbi fejezetekben pedig egy latin vagy olasz szövegből dolgozó interpolátor a név eredeti értelmét már nem ismerte.²⁹

Végül Nagy Sándornak Kleofila-Kandakia császárnőnél tett látogatása alkalmával ennek egyik fia két néven szerepel. Az epizód nagy részében *Dorif*, *Dorip* vagy *Dorifor* a neve, majd egyszerre csak a *Karator* név jelenik meg.

²⁸ Böven találhatók példák SADNIK, L.—AITZETMÜLLER, R.: Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg 1955; VASMER, MAX: Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen. Berlin 1944. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrgang 1944. Philosophisch-historische Klasse. Nr. 3); GÁLDI, LADISLÁS: Les mots d'origine néogrecque en roumain à l'Époque des Phanariotes. Budapest 1939. (Magyar—görög tanulmányok. 9.) VASMER (11—2) külön is hangsúlyozza, hogy a szerb-horv. *filozof*, *filozof* alakok nem származhatnak görögből, hanem csak az ószerb *filosof*. „Auch ξ für griech. σ ist bei direkter Übernahme aus dem Griechischen unmöglich, daher ist in skr. *apostol* ein westliches Lehnwort zum Unterschiede von *apostol*: *ἀπόστολος* zu sehen.” GÁLDI hatalmas újkori anyagában is csak elvéve akad egy-két szó, amelynek ξ -ező kiejtését esetleg újkörög nyelvjárási ξ -kiejtésre lehetne visszavezetni (vö. 98. l.), ez a görög sajtáság azonban semmiképpen sem vetíthető vissza a középkorba.

²⁹ A *Dučipal* és *Bucifal* alakváltozatok viszonyát úgy kell felfognunk, hogy az említett helyeken a szláv szövegekben eredetileg *Dučipal* volt, s ezt a horvát átdolgozó tudatosan helyettesítette a helyes *Bucifal* alakkal. E szövegben számos példa van arra, hogy a horvát átdolgozó nemcsak bibliai nevek alakját változtatta meg a horvát kiejtésnek megfelelően, mint pl. *Vavilon* ~ *Babilon*, *Savaot* ~ *Sabaot*, hanem regényünk nevei közül is pl. a görög kiejtésnek megfelelő szerb *Nehtenav* alak helyett következetesen *Nektenab*-ot ír, ami annyit jelent, hogy regényünket latin jellegű forrásból is ismerte, s onnan vehette a helyes *Bucifal* névalakot is.

Az átváltás abban a jelenetben van, amikor *Dorif* meg akarja ölni Sándort, mire ez is kardot ragad, de Kandakia összebékíti őket. A kibékülés már *Karator* néven történik (aN 124, rJ 311, S 159r). A *Dorif* név az ógörög eredetiben is megvan (vö. *Δορίφ* Ps.-Kall. C III, 23, Müller 134, 13. sz. jegyzet), a *Karator* név viszont kétségtelenül Leo latin fordításának valamelyik változatára megy vissza, mert e fiú itt következetesen *Carator* néven szerepel.

Számos kétségtelen jel mutat tehát arra, hogy a délszláv regény szövegének kialakításában latin források is szerepet játszottak, ill. a szöveg végleges kialakításának latinos műveltségű környezetben kellett történnie. De ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ezt a tényt nem lehet Veszelovszkijnek azzal a feltevésével magyaráznunk, hogy a görög szöveget interpolálták latin forrásokból. Mert honnan tudhatta volna egy ilyen görög szöveg szláv fordítója, hogy pl. *Polikratuš* és nem *Polikratus*, vagy *Atlamiš* és nem *Atlamis*, az ejtőmód vagy miért vezette volna be később a *Dučipal* nevet, ha az első fejezetekben megértette és lefordította a *Βουζέφαλος* alakot. Mindezek az elemek csak akkor kerülhettek a szövegbe, amikor már görögből le volt fordítva.

Második negatív megállapításunk tehát, hogy a délszláv regényt a maga egészében nem fordíthatták görögből.

II. A harmadik pedig az lesz, hogy a maga egészében latinból sem fordíthatták. Egy ilyen feltevésnek ellene mondana az a számos görög közszó, egész kifejezés és tulajdonnév, amelyek a középgörög kiejtésnek megfelelő alakban fordulnak itt elő. Különösen fontos, hogy az egyes nevekre oly jellemző *š*-ező kiejtés más nevekben következetesen hiányzik. De e közszavak és nevek nem mindegyike bizonyító értékű. Közöttük ugyanis számos görög jövevényszó van, amely más forrásokból is kimutatható, mint pl. *didaskalb* 'tanító' (*διδάσκαλος*), *epistolija* 'levél' (*ἐπιστολή*), *filosofb* 'bölcse' (*φιλόσοφος*) *kamara* 'bolthajtás' (*καμάρα*) *poklisarb* 'követ' (*ἀποκρισιάριος*), *putirb*, *putirb* 'kehely, kupa' (*ποτήριον*), *lakimija* 'ménes' (*λακινία*) stb. Ezek tehát bármely más nyelvből végzett fordítás alkalmával is belekerülhettek a szerb jellegű szövegekbe. S valóban, ha összevetjük a szerb szöveget az ógöröggel, kiderül pl., hogy a szerb szöveg *putir* szavának (aN 51) megfelelően a görögben nem *ποτήριον*, hanem *ζώλις* áll (Ps.-Kall. II, 25), s a *poklisar*-ral szemben nem *ἀποκρισιάριος*, hanem *ἄγγελος* vagy *γραμμυτοφόρος* (Ps.-Kall. passim), a szerb *lakimija*-val szemben (aN 13) pedig *ἰπποφόβιον*. A szerb *kamara*-t (aN 90) a görögben (Ps.-Kall. II, 39) ugyancsak hiába keressük. Az ilyen görög jövevényszavak jelenléte tehát a szerb szöveg származása szempontjából közömbös. Ugyancsak jellemző, hogy a horvátra átírt szöveg e szavakat általában másokkal helyettesíti.

De nem bizonyító erejűek a görög eredet szempontjából a bibliai vagy egyéb, a középkorban általánosan ismert nevek sem, amelyek a görögből fordított egyházi szláv irodalommal görögös alakban terjedtek el a szerbeknél, s jellemző módon a horvát jellegű szövegben a latin vagy neolatin (de nem

mindig *š*-ező!) kiejtésnek megfelelő alakban szerepelnek, mint pl. *Aristotel* (aN gyakran) ~ *Arištotil* (rJ gyakran); *Avel* (aN 84) ~ *Abel* (rJ 281 és 283); *Vavilon* (aN 56 és később többször) ~ *Babilon* (rJ 263 és ugyancsak többször); *Jov* (aN 131) ~ *Job* (rJ 317); *Navhodonosor* (aN 33 és 47) ~ *Nabuhodonosor* (rJ 244), *Nabukodonosor* (rJ 255); *Nehtenav* (aN 9 és többször így) ~ *Nektenab* (rJ 226 és többször így); *Solomon* (aN 33 és többször) ~ *Solomon* (rJ 244 és többször); *Savaoth* (aN 46 és többször) ~ *Sabaot* (rJ 254 és többször); *varvarski* (aN 36—7 és 42) ~ *Barbaria* (rJ 247 és 252), *barbarski* (rJ 248). Mindezeket a közsavakat és tulajdonneveket tehát ki kell zárunk a bizonyításhoz. Így maradnak azok a görög szavak és egész kifejezések, amelyek lefordíthatatlanul kerültek át a szláv szövegekbe, és azok a tulajdonnevek, amelyekről feltételezhető, hogy sem a szerbek sem a horvátok más forrásból nem ismerhették őket, s éppen ezért valamennyi változatban a középgörög kiejtést tükröző alakban állnak. Ezek a következők:

fanos, panos — Sándor egy hal szívében lúdtojás nagyságú drágakövet talált, amely úgy fénylett, mint a nap. Ezt egy kopján fáklyaként hordozta a sereg előtt: „Sego že Aleksen'drē vь město lučeva *fanosa* predь voiskē nošaše na kopii” (aN 91); „I nega Aleksandar misto *panosa* na konju nošaše posrid voiske” (rJ 286). Az ógörög szövegben: *Λαβών δέ τὸν λίθον ὁ Ἀλέξανδρος καὶ χρυσῶ ἐνθεῖς τοῦτον ἐν ταῖς ῥαβδίαις ἀντὶ φανοῦ ἐχρᾶτο*. 'Sándor fogta a követ, aranyba foglaltatta és éjszakánként fáklya helyett használta.' A *fanos, panos* a régi szerb-horvátban csak regényünkben fordul elő (Vasmer, Gr. Lehnw. 59, 109).

frenire Aleksandre — Aristoteles egyszer így szólítja meg ifjú tanítványát: „Okos Sándor, ha egyszer a föld uralkodója leszel, mi jót fogsz cselekedni tanítóddal?” „*Fer'nire Aleksen'dre* ašte carь na zemli narečeši se, č'to dobro didaskalu stvoriši?” (aN 11); „*frenire Aleksandre*, ako car zemli budeš, ko dobro mani meštru tvomu učiniš?” (rJ 227). Hasonlóképpen S 14r és kN 11,14, viszont romlott *farenide* alakot ad mN 11,14. E hely nem szerepel az ógörög szövegekben, de gyakran előfordul *φαινήσης*, mint Sándor jelzője.

(*j*)*enkardiosz enosisz* — Sándor vezérei különböző helyeken városokat alapítanak, majd valamennyien találkoznak Sándorral, és közösen alapítanak egy várost. Ennek nevét csak az *f* szöveg őrizte meg helyesen: *enkardiosz enosisz* (Starine 5 : 22) a többi szövegek igen romlott alakot hoznak: *Osijenosz* (aN 37, S 43r), *jenkardiosz enosisz* (mN 37,4), *enbgradiosz enosisz* (gJ 247, 12). Szerb fordítása *jedinosrbdъni sbstan'kь* (aN 37, S 43r), illetve *vse srědě stanьkь* (mN 37,4), *vse edinni stanak* (rJ 247), tehát 'egyérzelmű v. közös akaratú találkozás'. Ennek alapján Jagić (214) a görög *ἐγκάρδιος ἐνωσις* kifejezésre gondolt, amit nyilván az *m* és *g* szöveg kombinációjával állított vissza, s ezt a később megismert *f* szöveg megerősítette.

(*j*)*eteriarh* — A nők parancsnoka. Sándor a hadseregében nőket is tartott. Ezek sátras szekereken utaztak, s külön parancsnokuk volt. Ha valakinek

nőre volt szüksége, elment a prancsnokhoz, fizetett egy aranyat, megkapta a nőt, s ahány éjszakára magánál tartotta, annyi aranyat fizetett a nőnek. „... *terbjaha* nekojego nadъ nimi postavi, . . . i jegda kto ženu trěbovaše, kъ *terbjahu* šъdъ, i, zlasticu davъ. ženu vъzimaše, i koliko noštii siju drъžaše, toliko zlasticъ dajaše jei.” (aN 42). A szövegek igen romlott alakokat adnak, egyedül az *m* jelzésűben áll *eterijar’ha* (acc.), ill. *eteriarhu* (dat.) alak (N 42,4, ill. 6), aminek alapján Jagić (214) a *ἐταιρείαρχης* görög szóra következtetett. Ez és mellékalakja (*ἐταιρείαρχος*) már az ógörögben megvolt (Vasmer 141).

lek(an)omantija — Amikor Nektenab meghallja, hogy az országát ellenségek akarják megtámadni, egy tál vízben miniatűr hajóhadakat vonultat föl egymással szemben, hogy így fürkéssze ki országa sorsát. Ez a tálban üzött varázslás: „vъšbъnuju *lekanomatъ* načetъ tvoriti” (aN 4); „vъš(e)bnuju *lekomantiju* tvoriti načetъ” (S 6r); más szövegek romlottabb alakot adnak, ill. a szó egyáltalán nem szerepel bennük. Nyilván azonos a görög *λεκανομαντεία* 'divination by means of dish' (Sophocles) kifejezéssel. Az itt címszóként felvett szerb-horvát alakot csak több szövegváltozat kombinációjával lehet visszaállítani. Vasmer (89) *lekanomatъ* címszót vett fel.

siriniameli — Sándor Olimpias megérkezése alkalmával nagy ünnepségeket rendez, és többek között különleges többszólamú trombitákat fuvat: „I tu Aleksen’drъ reče truby udriti iže zovutъ se *sir’niam’li*.” (aN 140); *siriniameli* (mN 140,4); „ki zovu se *siriniameli*” (rJ 322). Az ógörög szövegekben ez a hely nem szerepel. Nyilván összetett szó, amelynek második tagja a *μέλος* 'dal, ének, dallam' szó többes száma: *μέλη*, első része pedig talán a *σῶριγξ* 'síp' szóból feltételezhető **σῶριγγιως* melléknévnek ugyancsak semleges nemű többes száma, de gondolni lehetne a *σειρήνιος* 'of the *Σειρήνες*, Sirenicus' (Sophocles) melléknévre is, s akkor a kifejezés eredetije *σειρήνεια μέλη* volna, amire már Jagić (215) is utalt.

skedos(?) — Amikor Sándor Nektenab mellett az égitestek járását tanulta, ezek egy lapra voltak neki lerajzolva. — „sija že na *ksedese* upisan’na behu po podobiju” (aN 12), *kenbdose* (mN 12,5). A görög *σχέδος* 'lap, cédula' lenne legalkalmasabb megfelelője, de a szó szerb alakját a szövegromlás miatt nem lehet megállapítani. Más szövegek helyette a szláv *дbska* (kN 12,5), ill. *tablica* (rJ 228) szót használják. Vasmer nem tárgyalja.

vasilopator, -er — Sándor gazdagon megajándékozta Aristotelest, megteszi *vasilopator*-nak és megbízza, hogy Olimpiast hozza Egyiptomba: „i *vasilopatora* ego vъ tъ dнь sъtvori” (S 176v) „i *vasilopatera* vъ tъ dньъ jeho postavi” (aN 138), „i *vasilopatera* učini ga” (rJ 321), *vasilopatra* (mN 138,1). Azonos a *βασιλεοπάτωρ*, *βασιλεωπάτωρ* 'the father of the king' (Sophocles), 'pater imperatoris' (DuCange) bizánci megtisztelő címmel. Kevésbé valószínű Vasmer (147) feltevése, aki a *vasilopatera* (acc. sing.) szerb alakból indul ki, és eredetijéül középgörög *βασιλοπατέρας*, ill. acc.-ban *-πατέρα(v)* alakot vesz fel.

Ezekon kívül még több ilyen szó is akad szövegeinkben, különösen fák, kövek, felszerelési tárgyak és hasonló dolgok nevei, ezekről azonban nagyon nehéz megállapítani, hogy megvoltak-e mint görög jövevényszavak a középkori szerbben, vagy csak regényünk szövegében jelennek meg mint lefordítatlanul maradt idézet-szavak. Az a tény, hogy szótári forrásainkban nem szerepelnek, nem jelent semmit, mert a szerb redakciójú egyházi szláv szövegek szókincse még megközelítőleg sincs kiaknázva, amint erről ilyen forrásokolvasása közben többször meggyőződtem. Ilyen szavak pl. *amet(h)ist* (aN 107, rJ 296, vö. Vasmer 43), *evanis*, *jevenis* (r és bJ 307, ill. S 154 r, gör. ἑβενος, Vasmer nem vette fel), *hrisolith*, *krisolit* (S 154r, ill. rJ 307, gör. χρυσόλιθος, Vasmer nem vette fel) s hasonlók. Ezek szintén nem hasznosíthatók a szerb szöveg provenienciájának bizonyításában. De az itt részletesebben tárgyalt „idézet”-szavak eléggé bizonyítják, hogy görög alapréteggel kell számolnunk.

A közsavak mellett számos tulajdonnév is teljesen a középgörög kiejtésnek megfelelő alakban jelentkezik. Ilyenek:

Amvis (*Amiviz*, *An'vis*, *Avis*) — Darius egyik embere, aki ura iránti hűségéből behatol a macedon táborba és Nagy Sándort meg akarja ölni: „o mili moi *An'vise*” (aN 60), *Amvise* (mN 60,5), „o ljubimi moi *Anb'vise*” (S 74r), „o mili moi *Amivize*” (rJ 264); „*Avisb* že kь Dariu prišbьd” (aN 61), *Amv'visb* (mN 61,1), „*Amiviz* k Dariju došad” (rJ 265), „*Anbvys* že k Dariju prišbьd” (S 76v). Hasonló módon e részletben többször is. Mivel ez az epizód az ógörög szövegekben név nélkül szerepel, a nevet nem lehet biztosan azonosítani. Legvalószínűbb, hogy a perzsa *Καυβύσης* hiányos alakjával van dolgunk.

Anaksarhos (*Enaksarhos*, *Anasarhos*, *Asanarhos*). A függő esetekben (esetleg a nominativusban is) az *-os* végzet el is maradhat. — Pelagóniai császár, aki Olimpiast el akarja rabolni. „*Anasar'hosb* pelagon'skyi carь” (aN 18), „*Anaksarhosb* neki palagonitski” (mN 18,10), *A(na)sarhoz* (rJ 232), „*Enaksar'hosb* nekto pelagon'ski c(a)rь” (S 20r), „viděvь že ju *Asanar'hosb*” (aN 19) stb. — Egyedül a *C* változatban fordul elő: *τις Ἀνάξαρχος ὁ καὶ Πανσωνίας*, a többi görög szövegekben csak a *Πανσωνίας* név szerepel (vö. Müller 24—25).

Antisten (*Andisten*, *Anikten*) — Athéni filozófus. „*Anb'distenb* že drugi filosofь stoe reče” (S 31r), *Andistenb* (mN 27,5 és bJ 239,8), *Antisten* (cJ 239,8), „*Anikten* drugi filozof reče” (rJ 239). — Kétségtelenül a *C* szövegben szereplő *Ἀντισθένης* névvel azonos (Müller 29).

Arfaksad (*Arifaksad*, *Arfaks*, *Arpastad*, *Arpazad*, *Arpazat*) — Két különböző egyén neve. Az egyik Fülöp vezére, Ptolemaios atyja, a másik egy kun férfi, akit Sándor az athéniekhez küld követségbe. Az elsőre vonatkozik: „syna *Ar'faksadova* vojevode Filipova” (aN 11), „s(y)na sušta *Ar'faksada* voivodi Filipova” (S 13v), *Arifakbsada* (mJ 227,3), „sina *Arpazada* voivode Filipova” (rJ 227); a másodikra: „*Ar'faksa*, muža Kumanina” (aN 28), „*Arfaksad(a)* muža Kumanina” (S 32r-v, hasonlóképpen mN 28,2 és bJ 240,4), „*Arpastada* muža Kumanina” (rJ 240), *Arpazata* (gJ 240). Veszeloovszkij e nevet esetleg

perzsa eredetűnek tartja. Sajátságos módon azonban a bibliában is előfordul Lukács evangéliumában (3 : 36) Jézus nemzedékrendjének felsorolásában: τῷ Ἀρφαξάδ. Minthogy e név kevésbé ismert, felvehető az itt tárgyaltak közé.

Arsinoi (*Arsineí, Sínor, Sira, Arsopor, Asor, Asír*) — Egy különös folyó neve, amely éjszakánként befagyott, nappalra felolvadt. A név a szláv szövegekben *-sk-* melléknévképzővel megtoldva szerepel. „na *arsinoiskoí* rici” (rJ 268, hasonlóképpen 270), „na *Arbsineisce* recě” (mN 65,3, hasonlóan 67,1 és bJ 270,1), „na *Sínor’sku* reku” (aN 67), „na *sirasku* ricku” (gJ 270), „na *Ar’sopor’skoi* rěcě” (aN 65), „*asor’skaa* rěka”, „na *asor’skoi* rěcě” (aN 68), „na *asír’sku* reku” (aN 67). — Csak a *C* változatban: ἐπὶ τὸν Στραγγῶνα τὸν καλούμενον καὶ Ἀρσινόην ποταμὸν és alább gen.: Ἀρσινόου (Müller 71), nom.-a tehát Ἀρσινόης.

Ekserksen. — Xerxes perzsa uralkodó. Hibátlan névalakot következetesen csak a szófiai kézirat ad, a többiek közül *a, b* és *m* csak egy-egy helyen, másutt minden kézirat romlott alakokat hoz. „o našbstvi že kralja *Ekserksena*” (S 5v), „i *Ekserbksenb* persidski c(a)rb zelo prevznes(e) se” (S 76v), „krъzno *Ekserbksena* c(a)ra perbidskago”, „*Jekser’sena* per’skyi carb” (aN 62), *Jekserksen* (bJ 27,1 és 266,3), *Ekserbksena* (mJ 263,9). — Ἐξέρξης perzsa személynév görögös accusativusa. (A szókezdő *e* kérdésével más összefüggésben foglalkozom.)

Iraklij (*Iraklije, Iraklija*) — Herkules. „*Irak’lyi* carb” (aN 82), „*Iraklii* car” (rJ 280), „*Iraklija* vitezb” (aN 82), „*Iraklii* vitez” (rJ 280), „i se rekъ *Irak’lija*” (aN 82), „i to rek *Iraklii*” (rJ 280), „sia *Irak’lije* viděvb” (aN 82). Független esetekben és továbbképzett alakban még többször is előfordul (aN 14, rJ 230; aN 80, rJ 278; aN 80, rJ 279), e helyeken azonban nem lehet eldönteni, vajon *Iraklij* vagy *Iraklije* nominativust kell-e feltételeznünk. — Ἡρακλῆς.

Kandavlsb (-lus) — Kandakia-Kleofila amazon császárnő egyik fia. „jako *Kandavlsb* Kandakie carice syn uhvaštenb estb” (mN 111), „ere *Kandavlus* sin Kleopile uhičen e” (rJ 301). Az *-bš* végződés esetleg el is maradhat: „*Kan’davlb* že kb An’tiohu priide” vagy „*Kan’davlije* že k njemu rěcě” (aN 114). — Κανδάλης.

Kandakia. — Amazon császárnő, aki a *Kleofila* (*Kleopila*) nevet is viseli. „*Kandakia* Kleofila amastridonbka carica” (mN 118), „*Kleopila* *Kandakiē* amastridonbka carica” (rJ 305). Hasonlóképpen még többször. — Κανδάκη.

Kris — Lydia császára. „I samъ na lidon’skoga cara na *Krisa* poide. *Krisb* že pokloniti se jemu ne hote” (aN 76), „i na *Krisa* lidonskoga cara doide. *Kris* pokloniti mu se ne hoti” (rJ 276). Hasonlóképpen még aN 136, rJ 320 és 270. Romlott *Klis* (rJ 270) és *Kliduks* (aN 67) alakokkal szemben az *m* szövegben a megfelelő helyen ugyancsak *Kris* (N 67,5) áll. — Κροῖσος ὁ Λυδῶν βασιλεύς (I, 45, Müller 50).

Okian — Óceán. „do *Okiana* rěky došdb” (aN 35), „do *kionae* rike doide” (rJ 246), „do *okiana* velikago mora prispev” (S 40v—41r), „rěka sia . . . *okianb*

naričety se" (aN 88), „rika ova . . . okična naziva se" (rJ 284), „do okiana rēki doidoše" (aN 86), „I do okična rike doidoše" (rJ 282). — Ὠκεανός.

Omīr — Homérosz. „jakože *Omīr* vь svoihь" k'nigahь pišetь" (aN 38), „kako *Omīr* u knigah svojih piše" (rJ 248); „vь *Omīrověhь* pisaniihь" (aN 41), „od *Omīrovih* pisam" (rJ 251); „nauči jeho *omīrskyih* pismeneh" (aN 10), „*omīrovemь* pismeni" (m, kN 10,6), „nauči *omīrovem* pismenom" (S 12v). Romlott alakok: *otь Rīma* (aN 40, S 46v), *mīra* (rJ 250), de az *m*-ben e helyen is *Omīra* (N 40,10) áll. — Ὀμηρος.

Persipol — Persepolis, Dareios birodalmának egyik fővárosa. „Darije že sь 100 kon'nikь vь stol'nyi gradь uteče, vь *Per'sipolь*" (aN 58), „Darii sa sto koni(kov) uteče u *Persipol*, u stolni grad svoj" (rJ 262). Hasonló alakban még: aN 70, rJ 272; aN 71, rJ 273; aN 75, rJ 276. — Περσέπολις.

Se(mi)ramīda — Semiramis császárnő. „sь *Seramidoju*" (aN 82), *Semiramidoju* (mN 82,1), „sa *Semiramidom* caricom" (r 280). Hasonlóképpen az a kézirat mindig *Seramīda* (N 83 és 97), a többi kéziratok *Semiramīda* alakot (mN 83,2, mN 97,1, rJ 280 és 290) adnak. — Σεμίραμις.

Sьnhosь (*Sanhoz*, *Sanarhosь*) — Sasonchosis, a regény szerint India császára, a világ ura, akit a szőrös vad óriások megverték. „Az esь *Sьnhosь* inьdiski carь" (mN 117), „ime mi e *Sanhoz* indiiski car" (rJ 305); „sii sut ljudije, iže *Sьnhosa* nekogda razbiše" (aN 79), „ovo su ljudi, ki nikada *Sanhoza* ubiše" (rJ 278). Hasonló alakban még: aN 96, rJ 290; aN 62, rJ 266, aN 59, rJ 263. Más romlott alak: „*Sanarhosь* car indiiski" (gJ 266,2). — Σεσόγγωσις.

Sinar, *Senar*. — „na polje *senar'sko*" (aN 45), „na pole *Senar*" (rJ 254), na polje *Sinarьskoje*" (S 54 v); „na *Sinarь* polje doide" (aN 56), *Senarьsko* (mN 56,9), „na (*sen*)arsko pole . . . poide" (rJ 261), „i na *Sinarьsko* pole na Aleks(a)ndra poide" (S 69v); „na polje naricajemoje *Sinarь*, i vь zemlju, zovomu Av'sidia" (aN 131), „na pole, ko se zove *Senar*, v zemli ka se zove *Asitida*" (rJ 317). — Azonos Sēnaar egyiptomi tartománnyal.

Sith, *Sit* — A bibliai Seth, Ádám fia, akit Ábel halála után nemzett. Mint kevésbé ismert bibliai név a szerb és horvát szövegekben egyaránt a görög kiejtésnek megfelelő alakban őrződött meg: „drugago syna roditi povelě, . . . imenem *Sitha*" (aN 84), „imenem *Sita*" (rJ 281); „*Sitha* že . . . otь *Sita*" (aN 85), „*Sita* sina nih . . . od *Sita*" (rJ 282); „synove že jesmo *Sithovi*, syna Adamova" (aN 87), „sinove *Sitovi*, sina Adamova" (rJ 283). — Σήθ.

Sofokli(j). Athéni filozófus, aki honfitársainak nem ajánlja, hogy Sándor ellen harcoljanak. A görög szövegek ezt a nevet nem említik, helyette Diogenes szerepel. „Filosofь *Sofok'lii* imenemь" (aN 27), „*Sofokli* filozof" (rJ 239). — Σοφοκλής.

Tiva. — Thebae városa. „I splaka se tada Afina vsa i *Tiva* š nom" (rJ 243), „i *Tiva* sь neju" (mN 31,5). — Θήβαι. Az átvétel nem a többes, hanem az egyes számú alakból történt.

Ververih (*Ververuh*, *Verveh*) — Egyiptomi határőr, aki ellenséges népek közeledését jelenti Nektenabnak: „eipački kraišnak imenem *Ververih*”, „to Nektenabu *Ververih* reče. I nasmiav se car *Ververihu* reče”, „I to rek *Ververuhu*, odpravi ga” (rJ 221—2); „egup’tskyi kraiš’nikb, *Ver’vehb* imenomb”, „Sia že *Ver’vehu* Nelitenavu rek’šu”, „I sia rek *Ver’veha* otpusti” (aN 3—4). — A görög szövegekben név nélkül egy *στρατάρχης* szerepel. Később (III, 19-től) viszont egy népnév fordul elő *τόραννος τῶν Βεβρόκων* alakban, amellyel az előbbi személynév nehézség nélkül azonosítható.

Vizant (*Vizan*) és *Vizantija*. — A regény *Vizantija* (Bizánc) alapítását Nagy Sándor *Vizant* nevű vezérének tulajdonítja. „Nad drugimi trǎmi tisuštami *Vizana* kapetana i vojevodu postavi” (aN 36), „nad družemi trimi tisuštami *Vizan’ta* kapatana sǎtvori” (S 42r), *Vizanta* (mN 36,6); „i nareče ime jeho *Vizan’tia*” (aN 37), *Vizantiě* (rJ 247). — A görög szövegekben ez a vezér nem szerepel.

Nem vettem fel néhány csillag görög nevét, mert ezekkel dolgozatom 21. pontjában részletesen foglalkozom. Ezek is, bár többnyire romlott alakjukban, a középgörög kiejtés nyomait őrizték meg.

A felsoroltakon kívül szövegeinkben még számos egy-egy alkalommal említett népnév és földrajzi név fordul elő, amelyek azonban általában annyira romlott alakban jelentkeznek, hogy azonosításuk sokszor lehetetlen, s ezért mint filológiai bizonyító anyag sem jöhetnek számításba. De már az itt felsorolt anyag hangjelenségei, az *š*-ezés hiánya, *η* és *οι* helyén *i*, *β* helyén *v* kétértelműséget kizáróan bizonyítják, hogy a szövegnek ezek a helyei csak görög eredetre vezethetők vissza.

12. Az előző két pontban tárgyalt tények tehát egyelőre azt bizonyítják, hogy a délszláv Nagy Sándor-regény szövege lényegében két részből tevődik össze, egy görög alapszövegből és latin forrásokból származó betoldásokból. A regény mai formáját tehát latinos műveltségű környezetben nyerte. A kérdés most már az, hogy ez a kompilálás hogyan és hol ment végbe. Két feltevés lehetséges. A kompilációt végezhatték a szerb-horvát nyelvterületen. Ekkor lényegében egyetlen szerb-horvát őstípussal kellene számolnunk, amelynek nem a görög műveltségű szerbeknél, hanem a latin műveltségű horvátoknál kellett keletkeznie. Ennek a feltevésnek azonban ellene mond a szövegek egész fejlődéstörténete, amely Jagićnak ma is érvényes megállapításai szerint inkább arról tanúskodik, hogy az ős délszláv szöveg szerbes egyházi szláv volt, és a horvát jellegű *r* szöveg éppen szerbből való átdolgozás eredménye. A másik feltevés az lehet, hogy a kompiláció a szerb-horvát nyelvterületen kívül jött létre, s az egész regény mai alakjában mint kész irodalmi termék idegenből került a szerbekhez s innen keletre a bolgárokhoz, nyugatra a horvátokhoz. Ebben az esetben több egymástól független szerb fordítás is elképzelhető. Hogy e két lehetséges feltevés közül melyik a helyes, azt az alábbi fejtegetések vannak hivatva eldönteni. S itt áttérek bizonyításom pozitív részére.

VII. A délszláv Sándor-regény és a magyar krónikák

13. Van a szerb-horvát szövegekben több olyan kisebb-nagyobb részlet, amelyek semmilyen más típusban nem lelhetők fel. Hiányoznak az ógörög változatokból, ugyancsak hiányoznak a latin fordítások változataiból is. Még a „Historia de preliis” legbővebb típusában sincs nyomuk. Érdekes az, hogy e részletek olyan epizódokban jelennek meg, amelyeket általában csak a párisi *C* kézirat tartalmaz. A görög regény ilyen epizódjai közül a mi szempontunkból különösen a következők érdekesek: 1. A fiatal Sándor győzelme a Macedóniát fenyegető szkíták felett, 2. Thessalonike fejedelmének, Polykratesnek meghódolása, 3. Athén ostroma, 4. Sándor bevonulása Rómába. Ezeknek az epizódoknak megfelelő szerb-horvát szövegek annyiban térnek el a görög eredetitől, hogy részben más személy- és népneveket említenek, részben pedig a göröghöz képest sok többletet tartalmaznak. Ezeknek a betoldott részleteknek közös sajátossága az, hogy feltűnő egyezéseket mutatnak a középkori magyar történelem egyes eseményeivel, nevezetesen Róbert Károly uralkodásának utolsó és Nagy Lajos uralkodásának első évtizedeiben lezajlott események egyes mozzanataival, ahogy azokat a Bécsi Képeskrónika, Küküllei és János minorita megörökítették. E részleteket az alábbiakban egyenként fogom megvizsgálni.

14. A s z k í t á k t á m a d á s a M a c e d ó n i a e l l e n. — Ezt az epizódot az ógörög szövegek közül csak a párisi *C* kézirat tartalmazza. E szerint a szkíták támadásra készülnek Macedónia ellen. Fülöp a fiát, Sándort bizza meg a hadvezetéssel. Ez fel is vonul ellenük, kikémeleli táborukat, kelepcébe csalja és elfogja őket. Diadalmenetben vonul velük atyjához, majd évi adó ígérete fejében haza engedi őket:

Τούτων οὕτως ἐχόντων καὶ ἡμερῶν τινῶν διελθουσῶν, πόλεμον οἱ Σκυθαὶ ὀπλιζουσιν κατὰ Μακεδονίαν. Καὶ Φίλιππος ἀκούσας τὸν στρατὸν ἐπισκέπτεται· καὶ γνοὺς μὴ αὐταρκῆ ἔχειν στρατὸν πρὸς ἀντιπάρταξιν τούτων (πολὴ γὰρ τὸ τῶν Σκυθῶν πλῆθος ἦν, ὡσεὶ χιλιάδες τετρακόσσιαι), ἐν ἀμηχανίᾳ [οὖν] ἐπῆρχε Φίλιππος· καὶ προσκαλεσάμενος πάντας τοὺς μεγιστάνους αὐτοῦ καὶ φίλους, διηπορεῖτο περὶ τοῦ πολέμου, ὡς ἂν τί διαπράξεται. Καὶ φησὶν Ἄριστοτέλης· „Ὡ δέσποτα Φίλιππε, δὸς τὸν πόλεμον Ἀλεξάνδρῳ, καὶ ἡ τύχη διαπράξοιτο.” Καὶ παρεσθὺς προσκαλεῖται Φίλιππος τὸν Ἀλέξανδρον, καὶ λέγει αὐτῷ· „Ἴδού, καιρὸς ἀγῶνος ἐπὲρ πατρίδος, Ἀλέξανδρε. Ἐκκληρώθη σου τῆ τύχῃ ὁ πόλεμος· φράσον δὴ πῶς ἂν ἔχη περὶ αὐτοῦ· παροίμιον γάρ σου τῆς εὐτυχίας ὁ λόγος προβέβληται· σκόπει οὖν τὰ περὶ τοῦ πολέμου.” Ὁ δὲ Ἀλέξανδρος ἰστατο μετὰ πάντων· ἰστάμενος δὲ ἐμειδίᾳ, καὶ μειδιῶν ἐθρασύνετο, καὶ χαρίεντι τῷ προσώπῳ τῷ πατρὶ ἀντεφθέγγετο· „Τί ἔτι μοι ταῦτα οὐ πρὸ πολλοῦ ἔλεξας, ἀλλ’ εἰς ἀθυμίαν καὶ λήπην τοιαύτην κατένευσας δι’ ἀθροισμὸν μυρμηκῶν πολλῶν; Ἐξελεύσομαι δὴ καὶ πολεμήσω αὐτοὺς, καὶ τοὺς δυνατοὺς αὐτῶν θήσω εἰς ἀφανισμόν· οὐ γὰρ ἐν πλῆθει αἱ νίκαι γίνονται, ἀλλ’ ἐκ τῆς ἀνωθεν δωδωρήνται προνοίας.” Ἐπὶ τούτοις πάντων οἱ ὀφθαλμοὶ τῷ Ἀλεξάνδρῳ ἠτένιζον· καὶ θαυμάζεται παρὰ πάντων. Ἰστατο δὲ μέσον πάντων ὡς ἀστῆρ

ἐκλάμπων. Ὁ δὲ Φίλιππος φησὶν „Ἄπιθι, τέκνον, καὶ ὅσα ἢ πρόνοια τίθησιν ἐν τῇ ψυχῇ σου, ταῦτα ποίει.” Ἐξῆλλε δὲ Ἀλέξανδρος καὶ μετ’ αὐτοῦ τριάκοντα χιλιάδες νεανίσκων, καὶ ὤρμησε Σκύθας πολεμεῖν. Καὶ ἢ μὲν Σκυθῶν παράταξις ἀναρίθμητος ἦν, ἢ δὲ τόχη Ἀλεξάνδρου ἀκαταγώνιστος. — Καὶ δὴ λαμβάνει μεθ’ ἑαυτοῦ ὀλίγους τινας καὶ καταλαμβάνει τὴν (τινα?) ἀκρόρειαν, καὶ τὸ πλῆθος τῶν πολεμίων κατανοῶν ἐπιτήδειον σκέπτεται τόπον, ὃς δυνατὸς ἦν αὐτοῖς, τοῖς δὲ Σκύθαις ἄγνωστος. Καὶ στραφεὶς παραλαμβάνει μεθ’ ἑαυτοῦ ἅπαν τὸ πλῆθος· καὶ δίστησι γύρωθεν τοῦ τῶν Σκυθῶν φουσατοῦ κατὰ τὸν καιρὸν τῆς νυκτός. Ἐν δὲ τῷ δυσβάτῳ τόπῳ ἐνέδραν τίθησιν ἐπιλέκτους ἄνδρας ὡς δισχιλίους ἐν αὐτῷ κρύπτεσθαι προσέταξεν. ἐκέλευσε δὲ τοὺς κύκλωθεν πάντας ἀνά τριάκοντα ὀκτώ καὶ πλείους καμίλους ἀνάπτειν. Τούτου δὲ γενομένου, πάντοθεν οἱ Σκύθαι περισκοπήσαντες ὁρῶσι ἐν τῷ τόπῳ, οὗ ὃ Ἀλέξανδρος τὸ ἐνέδρον ἐποίησεν, ὡς δῆθεν ἄδειαν τῶν λαμπάδων (a kiadó konjekturája szerint a szöveg ezt akarja mondani: ὁρῶσι . . . ἄδειαν εἶναι ἀπὸ τῶν πολεμίων, ὡς δῆθεν λαμπάδων ἐκεῖ οὐ καιόμενον), καὶ ὡς εἶδον τὸ πλῆθος τῶν Μακεδόνων φοβηθέντες, ἔδοξεν αὐτοῖς ὡς διὰ νυκτός φυγῆ χρησάμενοι ἐκεῖθε διασωθῶσιν. Παραχρῆμα δὲ καταλιπόντες τὴν πᾶσαν ἀποσκευὴν εἰς φυγὴν ὤρμησαν. Ἀλέξανδρος δὲ θεασάμενος ἀποφῆ αὐτῶν ἠκολούθη (ἀποφρητὶ αὐτοῖς ἠκολούθησε) μετὰ πάντων τῶν στρατευμάτων αὐτοῦ.

Ὡς δὲ ἐν τῷ τόπῳ ἐγένοντο οἱ Σκύθαι καὶ τῷ χωνεύματι εἰσβάντες, σαλπίζει ὀπισθεν αὐτῶν Ἀλέξανδρος, καὶ βοῶσι Μακεδόνες, καὶ Σκύθται ἀλλήλους κατωδοῦσι, καὶ τὸ ἐνέδρον ἐκ τῶν ἔμπροσθεν ὑπεξέρχεται καὶ ἄνωθεν εἰσβάλλουσι, καὶ ἴσταντο οἱ Σκύθαι μὴδὲν ἄλλο εἰ μὴ τὸν θάνατον ἐκδεχόμενοι. Φωνὰς δὲ ἰκετηρίας προσέφερον· καὶ πάντες ἀδεῶς ἐσφάζοντο ὑπὸ τῶν Μακεδόνων. Ἐπικάμπεται τούτοις Ἀλέξανδρος· καὶ παρευθὺς ἀπέχεσθαι τοῦ πολέμου προσέταξε· πάντας δὲ εἶπε δεθῆναι καὶ ἄγεσθαι ἐν τῷ φουσατῷ αὐτοῦ, ὡς ἂν καὶ περὶ αὐτῶν σκέψηται. Καὶ δὴ ἀπελθόντες ἐν τῷ κελουθεντὶ τόπῳ, Ἀλέξανδρος τοὺς προύχοντας αὐτῶν παριστάται ἐκέλευσε. Παρίσταντο δὲ τρέμοντες, καὶ φησι πρὸς αὐτοὺς Ἀλέξανδρος „Ἴδατε ὡς ἢ πρόνοια παρέδωκεν ὑμᾶς εἰς χεῖρας τῶν Μακεδόνων, καὶ οὐκ ἠδυνήθητε ἀντιστῆναι τὰ ἵχνη τῶν ποδῶν ἡμῶν. Ἐστὲ μοι δοῦλοι ἢ οὐ;” Οἱ δὲ μετὰ φόβου εἶπον· „Λοῦλοι σου ἐσμὲν, δέσποτα, καὶ δουλεύσομέν σοι εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τό σοι βουλευτόν.” Καὶ πρηνεῖς πεσόντες εἰς γῆν προσεκύνθησαν αὐτῷ. Ἀλέξανδρος δὲ ὡς ἂν εἶη φιλοφρονούμενος αὐτοῖς, ἐκέλευσε τῶν δεσμῶν ἀφεθῆναι καὶ σὺν αὐτῷ εἰς τὴν πόλιν Φιλίππου εἰσερχεσθαι, ὡς ἐπινίκιον ἐπιδείξασθαι νίκης, ἔπειτα δὲ καὶ συγχωρηθῆναι ἀπελθεῖν εἰς τὰ ἴδια καὶ φόρους ἐτησίους τελεῖν ἐκέλευσε πρὸς τοὺς Μακεδόνας. (Müller 22-23.)

’Miután ezek így történtek és néhány nap elmúlt, a szkíták háborúra készülődtek Macedónia ellen. Amikor Fülöp ezt meghallotta, megszemlélte hadseregét és felismerte, hogy nem elégséges ahhoz, hogy szembezálljon velük (mert sok volt a szkíták tömege, mintegy négyszázezer). Tanácsstalanság lett tehát úrrá Fülöpön, és összehíva az összes főembereket és barátait, tanácsstalan volt, hogy mit is tegyen. Ekkor Aristoteles így szólt: „Uralkodónk, Fülöp, bízd a háborút Sándorra, és a szerencse tegye meg a magáét”. Fülöp pedig tüstént

magához hívta Sándort és így szólt hozzá: „Íme, Sándor, itt az idő, amikor a hazáért harcolni kell. A háború a te szerencsédre van bízva, mutasd meg tehát, hogyan kell megnyerni, mert közmondásos a te szerencséd. Láss hozzá tehát a háborús készülődéshez. Sándor pedig a többiek között foglalt helyet és felállva elmosolyodott, mosolyogva nekibátorodott és kedves arccal apjának így válaszolt: „Miért nem mondtad meg ezt nekem már korábban, s miért hagytad, hogy bátortalanság és szomorúság vegyen rajtad erőt a sok hangya gyülekezése miatt. Kivonulok ellenük, megküzdöm velük, és a hatalmasaikat megsemmisítem. Mert nem a tömegből lesznek a győzelmek, hanem azokat a felülről jövő gondviselés ajándékozza.” Eközben minden szem Sándorra szegeződött, és valamennyien esodáltak. Úgy állt a többiek között, mint egy ragyogó csillag. Fülöp pedig így szólt: „Menjél el fiam, s amit a gondviselés diktál, azt tedd.” Kivonult tehát Sándor, és vele együtt harmincezer ifjú, és elindult a szkíták ellen harcolni. A szkíták csatasora megszámlálhatatlan volt, Sándor szerencséje viszont legyőzhetetlen. — Maga mellé véve néhány harcosát, megszállt egy hegycsúcsot, és az ellenség tömegét felmérve, kiszemelt egy alkalmas helyet, amely az ő számukra biztonságos volt, a szkíták előtt viszont ismeretlen maradt. Majd visszatérve, magához vette egész hadseregét, és éjnek idején a szkíták tábora körül elszórtan felállította. Egy nehezen járható helyen lest állított, és mintegy kétezer válogatott férfit rendelt oda, hogy rejtezenek el, a körben elhelyezkedetteknek pedig meghagyta, hogy harmincanként nyolc és még több tüzet gyűjtsanak. Amikor ez megtörtént, s a szkíták minden oldalra körülméleltek, úgy látták, hogy azon a helyen, ahol Sándor a lest állította, az ellenségtől nem kell tartaniok, mert ott egyáltalán nem égtek fáklyák, s minthogy ijedten látták a macedonok sokaságát, arra gondoltak, hogy az éjszaka leple alatt arra kimenekülhetnek. Azon nyomban odahagyva minden mállhájukat futásnak eredtek. Sándor pedig ezt látva, csendben követte őket egész hadseregével.

Amikor már arra a helyre jutottak a szkíták, és a sáncba behatoltak, Sándor a hátuk mögött trombitáltatni kezdett, a macedonok pedig ordítottak, a szkíták egymást feldöntögették, a lesben állók pedig titkon előjöttek, és felülről rájuk törtek. Így a szkíták olyan helyzetbe jutottak, hogy egyebet, mint halált nem várhattak. Könyörgő hangokat hallattak, de a macedonok gondolkodás nélkül mészárolták őket. Sándor azonban eléjük került, és elrendelte a harc rögtöni abbahagyását. Valamennyit megkötöztette, és a saját táborába vitette, hogy ott határozzon felőlük. Amikor a kijelölt helyre értek, megparancsolta, hogy a főembereik lépjenek elő. Remegve léptek elő, Sándor pedig így szólt hozzájuk: „Látjátok, hogy a gondviselés a macedonok kezébe adott beneteket, és nem voltatok képesek ellenállni a mi lábunk lépéseinek. Szolgáim vagytok-e vagy nem?” Ők pedig félelmükben így feleltek: „Szolgáid vagyunk, urunk, és szolgálni fogunk neked mindvégig akaratod szerint.” És arccal a földre borulva esedeztek előtte. Sándor pedig, minthogy kegyes akart irántuk

lenni, levetette róluk a bilincseket, és magával vitte őket Fülöp városába, hogy mint a győzelem jeleit mutogassa őket. Azután megengedte, hogy hazatérjenek, de megparancsolta, hogy évi adót fizessenek a macedonoknak.'

A szerb-horvát regényben a szkíták helyett a kunok szerepelnek, s az egész epizód sok tekintetben módosul:

Novaković 17: Semuže sice byv'šu, vь nemošť veliku vьpade carь Filipь. Slyšav'se že sevěrnije straně Kumane .5. sьtь tisušť [sьbraše se, i] na Makjedoniju pridoše. Sia že slyšavь carь Filipь i vь skrbьbь veliku vьpadь, prizva Aleksen'dra, i reče jemu: ljubimyi synu moi, Aleksen'dre, se dьnьsь tebě prišlo jestь biti se za svoje otьčьstvo, vьzьmь voisku na boi poidi. Aleksen'drь že sьbravь makjedon'skyje voje .4. sta tisušť, i na boi poide; samь že voisku kuman'sku shodivь, sihь neured'no vidě stoješte, vь nošť tu sь svoimi voi prišьdь, og'nje mnogyje okolo povelě naložiti, i trubamь mnogoglasnymь i nakaradamь i praskavicamь okolo povelě biti. Sia že Kumane slyšav'se ne nadějemago boja ubojaše se, bėgati načeše, v'su nošť do slybьčьnago ishoda. I zaměsiše se v kupь Makjedonjane i Kumane, světu byvšu. Ubijen'no bystь .50. tisušť, i otь Makjedonianь .2. tisušti, tera že ihь Aleksen'drь .3. dьnii i .3. nošti i ubi otь nihь .150. tisušť, množьstvo že oružia i konь ihь vьz'mь jako pobědonosьcь kь otcu svojemu vьzvrati se, i živehь .8. tisušť kь otcu svojemu privede. Reče kь nimь [m: Sihь že přědь Filipomь přědstati povelevь i přědь vьsemi Makedonani kь nimь že reče] viděste li, o druži, jako božii promys'ľ přědastь vasь vь ruky makjedon'skyje, i mьčь vašь, naostrivy se na Makjedonijani, dьnьsь pritupi se otь nihь rukь; cara vašega At'lamiša ubivь i vasь živehь uhvatihь, da ašte hoštete životь vašь kupiti, zem'lju vašu kь mojej zemli priložite i vь jedino sь Makjedoniany budete. Oni že rekoše: caru Aleksen'dre, otь kolě

Jagić 231: Semu tako bivšu v nemoć veliku upade Filip car. Ču(v)še to si-verne strane Kumane, petsat tisući skupiše voiske na Macedoniju. I Filipu povidaše i v skrb veliku upade, Aleksandra k sebi dozva i reče mu: dragi moi sinu Aleksandre, sada vrime došlo e za bašćinsku zemlju biti se; vazmi voisku i na boi pohodi. Aleksandar sa trideset tisuć voiske macedoniiske sresti ih otide. Sam pošad kumansku voisku shodi i vidi ih neuredno stoeći; v noći s voisku svoju došad ognev mnogo okolo nih naloži, trube glasne i nakarate i praskavice reče okolo nih biti. To vidi(v)še Kumane mnogo uboče se i načeše bižati od polu noći do sunča shoda; i smišaše se Kumane i Macedonane sikući se. I kada bi dan, ubeno bi od Kumanov dvanadeste tisuć, koni že i oružje mnogo od nih uzeše. Aleksandar ka otcu svomu vrati se i sa sobom petnadeste tisuć Kumanov živih dovede, i reče ih pred Filipa dovesti, i postavi ih pred vsimi Macedonani i reče im: vidiste li o družino, kako promisal boži preda vas v macedoniiske ruke i meč vaš naoštren na macedoniisko gospoćtvo danas zatupi se od macedoniiskih ruk. Cara vašega ubih Atlamiša i vas živih uhvatih; da ako hoćete život svoi kupiti, zemlju vašu k zemli moei priložite, zajedno s Macedonami moi budete. A oni ka Aleksandru rekoše: caru Aleksandre, pokle bog pomaga tebi, po gotovu (i) vedi pomagaju ti; da odkole cara našega Atlamiša ubil esi, po gotovu mi esmo tvoji; (cara nam postavi) i nas v zemlju našu pusti. I nih Aleksandar uverì i postavi im cara bratućeda svoga prvoga, imenom Vancatura, muža mala zrestom a velika hrab-

bogъ pomaga ti, po gotovu i vědy [pomaga jutъ ti], kьda cara našego ubilъ jesi, po gotovu my tvoi jes'mo; cara nam postavi, i nasъ v zemlju našu pusti. I sih Aleksen'drъ uvěřivъ, cara imъ postavi bratučeda svojego prъvago, Lancatura [*m*: Van'catura] ime-nem, mala ubo telom, velika že hrabъrstvomъ, i sihъ udarovavъ otpusti.

rostju, i nih s častju veliku v zemlju nih odpravi.

A két szöveg értelemszerű egyeztetésén alapuló magyar fordítás így hangzik:

'Ezután Fülöp császár nagy betegségbe esett. Amikor ezt az északi vidék kunjai meghallották, ötszázezer főnyi sereget gyűjtöttek, és Macedónia ellen indultak. Amikor Fülöp erről értesült, nagy lett a gondja, magához hívatta Sándort és így szólt hozzá: „Szeretett fiam, Sándor, most eljött az idő, hogy az ősi földért harcolni kell, vedd a sereget és indulj hadba.” Sándor összegyűjtött háromszázezer macedon harcost, és az ellenség elé indult. Maga elmenvén kikémlelte a kun sereget, és látta, hogy rendetlenül áll. Éjszaka megérkezett a seregével, körös-körül sok tüzet rakatott, hangosan trombitáltatott, s dobokkal és kereplőkkel zajt ütettetett. Amikor a kunok ezt meghallották, megrettenetek a váratlan harctól, futni kezdtek, és szaladtak éjféltől napfelkeltéig. A macedonok és kunok egymást vágva összekeveredtek. Amikor felvirradt, a kunok közül tizenkétezer esett el, a macedonok közül kétezer. Sándor pedig három nap és három éjjel kergette őket, százötvenezeret megölt közülük, sok lovat és fegyvert zsákmányolt tőlük, és győztesen tért vissza apjához. Tizenötezer élő kunt hozott magával, ezeket Fülöp elé vezette, felállította őket az összes macedonok előtt, és így szólt hozzájuk: „Láttátok-e, barátaim, hogy az isteni gondviselés hogyan adott benneteket a macedonok kezébe, és a macedon birodalomra kifent kardotokat a macedonok keze ma hogyan tompította meg. Császártokat, Atlamišt megöltem, titeket élve elfogtalak; ha életeteket meg akarjátok váltani, csatoljátok országotokat az én országomhoz és a macedonokkal együtt legyetek az én alattvalóim.” Ők pedig így feleltek Sándornak: „Sándor császár, minthogy az isten segít téged, bizonyára segítenek a varázslók is, s minthogy császárukat, Atlamišt megölted, mi nyilván a tied vagyunk; állíts nekünk császárt, és bocsáss vissza bennünket országunkba.” Sándor meghallgatta őket, megtette császáruknak első unokatestvérét, Lancaturt, termetre kiesiny, de bátorságra nagy férfit, és nagy tisztességgel elbocsátotta őket országukba.'

Ebben az epizódban két feltűnő elem van: az egyik a szkíták helyettesítése a kunokkal, a másik a kun vezér nevének említése. Az ógörög szövegekben az *Atlamiš* névnek nyoma sincs. Előfordul természetesen a bécsi kéziratban (*Ἀπλάμισης* alakban), de tudjuk, hogy hogyan került oda. Az *Atlamiš* név

azonnal Nagy Lajos korának egy eseményét juttatja eszünkbe, amely egyébként is sok hasonlóságot mutat a szerb-horvát regénynek ezzel a fejezetével. Amikor a tatárok 1345-ben Magyarországot veszélyeztették, és az erdélyi határokat pusztították, Lajos király a vitéz Lackfi Endre erdélyi vajdát küldte ellenük. Ez a saját földjükön megverte őket, elfogott vezérüket, *Athlamost* lefejeztette, nagy zsákmányt ejtett, a zászlókat és a fogoly tatárokat Visegrádra küldte. A csata három napig tartott. (Ehhez kapcsolódik László király legendájának egy epizódja.)

Ezt az eseményt Nagy Lajos korának két krónikása, Küküllei és János minorita is megörökítette. Elbeszélésük több ponton érintkezik a regény szövegével, ezért mindkettőt idézem, hogy aztán rámutassak a latin és szláv szövegek párhuzamaira.

Küküllei: Item cum gentes tartarorum in regnum Hungarie seuientes confinia partis Transsilvaniensis et siculos sepe infestarent, rex ipse strenuum et bellicosum virum Andream filium Lachk vayuodam transsilvaniensem contra ipsos tartaros cum siculis nobilibus et valida gente destinavit, qui terram in qua habitabant potenter subintrantes cum principe eorum nomine Athlamos ad resistendum eidem cum magno exercitu in campo obuiantes debellarunt, et ipsum principem eorum decapitauerunt, ac multa banderia et captiuos tartaros regie maiestati in Vysegrad transmiserunt. Post hec etiam siculi eosdem tartaros sepius inuaserunt et cum magna preda ad propria redierunt. Qui autem ex ipsis tartaris remanserunt, ad partes maritimas longe distantes ad alios tartaros fugerunt. (M. Florianus: Fontes domestici. Scriptores III, 167—8.)

János minorita: Item anno domini millesimo trecentesimo quadragesimo quinto, post coronacionem regis Lodouici tercio, circa festum Purificationis beate virginis Marie, siculi cum paucis Hungaris qui tunc in medio eorum existebant, contra Tartaros procedentes deo auxiliante, innumerabilem multitudinem Tartarorum in terra ipsorum in ore glady percusserunt. Ubi etiam princeps eorum valde potens nomine Othlamos secundus post Kanum, qui habebat in uxorem sororem ipsius Kani, vius captus est, sed postea decollatus: pro cuius redemptione quasi infinitam pecuniam promittebant. Sed hungari spreuerunt, percauentes futura; vexilla etiam eorum portantes in terram suam, multosque captiuos, et spolia multa nimis in auro et argento, curialibus, necnon gemmis et vestibis preciosis, duravitque bellum inter eos tribus continuis diebus. (Itt következik a szent Lászlóról szóló legendás rész, majd:) Alio quoque tempore, videlicet anno domini millesimo trecentesimo quadragesimo sexto predicti siculi soli cum ingenti multitudine ad predictam terram tartarorum intrantes, ibique prelio commisso, superna eis gracia victoriam concedente innumerabilem multitudinem tartarorum trucidarunt. Ubi multa arma valde preciosa recipientes, spoliaque infinita, tam in anima-

libus, quam eciam in gemmis et lapidibus preciosis, sicque reuertentes glorificabant deum, qui dedit eis victoriam. (I. m. 151—2.)

Bár a szerb-horvát regény sokkal több részlettel, apró mozzanattal színezi ki az eseményeket, mint a latin krónikák, a hasonlóság a két elbeszélés között több ponton egészen feltűnő. Az események kerete, egy idegen támadás diadalmas megtorlása jó alapul szolgálhatott bizonyos elemek bedolgozására a szerb-horvát regénybe. Ilyen elsősorban az idegen vezér neve. *Atlamiš* hiteles török név, jelentése 'lovas'. Teljes lehetetlenség elképzelni, hogy egy görögből fordító szerb átdolgozónak eszébe juthatott volna egy ilyen nevet taláalomra beírni a szövegébe. Ezt csak olyan valaki tehetette, aki ezt a magyar történeti eseményt jól ismerte, s aki tudta, hogy ez a név az olvasóinak sokat mond. Ilyen feltűnő interpoláció elsősorban udvari környezetben keletkezik, s célja nyilván az, hogy hasonlóságot teremtsen az ókori olvasmány és az átdolgozó korának eseményei között, s ezáltal az uralkodó személyét közelebb vigye a nagy ideálhoz.

Kétségtelen, hogy a kunok szerepeltetése a szkíták helyett szintén nem lehet pusztán véletlen. A délszláv Sándor-regénynek különben is egyik feltűnő sajátossága más típusokkal szemben éppen a kunok (*Kumane, Kumani*) gyakori említése és szerepeltetése. Így a fentebbi betörésen kívül a következő helyeken: Amikor Fülöp halála után Sándor összegyűjti népeit, az összegyűlték között kunok is vannak (N 20, J 233). Athén megostromlása előtt Sándor egy kun férfit küld követül a városba, s ott alig tudnak neki tolmácsot találni (N 28, J 240). Athén ostromában a kunok is részt vesznek, és nagy veszteségeket szenvednek (N 29, J 241). Más Sándor-regény típusok a kunokat nem említik. Ismét nem tartom valószínűnek, hogy akár egy görög átdolgozónak, akár egy szerb fordítónak ötlött volna eszébe, hogy kunokat szerepeltessen, s főleg, hogy a szkítákat a kunokkal helyettesítse. Ezek számára a szkíták szereplése teljesen indifferens volt.^{29a} De nem volt az egy magyar átdolgozó számára. Az egész középkori magyar történelem tele van a kunok szereplésével. Magyar és idegen források gyakran azonosítják őket a tatárokkal³⁰, s éppen ez szolgálhatott alapul ahhoz, hogy *Atlamiš* tatár vezért mint kunt említsék a regényben. Küküllői külön fejezetben értesít arról, hogy a tatár hiten levő kunokat Nagy Lajos a katolikus hitre térítette: „... eciam gentem *Cumanorum* ritu tartarico inuolutam . . . ad fidem catholicam conuerti procurauit.” (Fontes domestici. Scriptores III, 190). Ismeretes, hogy Nagy Lajos seregében kunok is voltak. Első olaszországi hadjárata alkalmával, 1348 januárjában Durazzoi Károly ki-

^{29a} A bizánci írók a *Σκῦθαι* nevet nem kevesebb, mint tizenkét népre használják, közöttük természetesen a besenyőkre, úzokra és kunokra is, vö. MORAVCSIK GYULA: Byzantinoturcica II.² 280 skk.

³⁰ Vö. GYÖRFFY GYÖRGY: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. Budapest 1948. 5. (Klny.: Antiquitas Hungarica. II. 1948.)

végzését két kun vitézre és két pajzshordóra bízta: „Vocatis autem duobus suis militibus *cumanis* et duobus *scutiferis*, praedictum ducem per eos perimi expresse commisit.”³¹ Ugyancsak kunokat említ Lajos király seregében az a párbajra hívó levél, amelyet Tarantói Lajos intézett az Olaszországban hadakozó magyar királyhoz, s amelyben úgy tünteti fel a dolgot, mintha a magyar király nem sokat törődne a katonái életével: „Scimus autem, quod de personis *Cumanorum* et aliorum paganorum, quos vobiscum duxistis ad proelia, si moriantur, velut de canibus non curatis.”³² A kunok tehát mint betörő ellenség s mint a király szolgálatában álló harcos nép egyaránt jól elképzelhetők Nagy Lajos uralkodása idején. Az pedig, hogy a szkíták helyett szerepelnek, az megéppenséggel csak a magyar viszonyokból érthető. A magyar őstörténeti hagyomány a szkítákat a magyarok egyenes elődeinek tekintette. Középkori krónikásaink nem egyszer hangsúlyozzák hadi erényeiket, s külön kiemelik, hogy megfutamították Nagy Sándort, ill. hogy ezt a népet még ő sem tudta meghódítani. Így Anonymus (cap. 1.) ezt írja: „Item Scithici Alexandrum Magnum filium Phylippi regis et regine Olympiadis, qui multa regna pugnando subiugaverat, ipsum etiam turpiter fugaverunt.” (Hasonlóképpen cap. 8. Szentpétery, *Scriptores* I, 36. 44.) Kézai szerint Scitiának annyira védett fekvése volt, hogy sem a római császárok, sem Nagy Sándor nem tudták meghódítani: „nec Romani caesares, nec Magnus Alexander, quamvis attentassent, potuerunt in eam introire.” (I. m. 146.) S e szövegrész variánsa a Bécsi Képeskrónikában: „ipsi Scythe nulli imperio, nec etiam Macedonico aliquo tempore sunt subiecti.” (I. m. 254.) A középkori magyar őstörténeti hagyományban tehát elevenen élt a szkíták veretlensége. Ilyen hagyományok készítették tehát az átdolgozót arra, hogy a szkítákat a kunokkal helyettesítse. Ez a mozzanat szintén arra mutat, hogy az átdolgozót a magyar udvarban kell keresnünk.

Ezekon kívül ebben az epizódban még három olyan részlet van, ahol a szerb-horvát szövegek a görög eredetivel szemben olyan többletet nyújtanak, amely részben Küiküllei, részben János minorita tudósításával egyezik. Ezek:

1. A csata három napig tart

N 17: *tera že ihь Aleksen'drь .3.* Joh. min. 152: *duravitque bellum inter eos tribus continuis diebus*

2. Az ellenség vezérét megölik

J 232: <i>cara vašega ubih Atlamiša . . . da odkole cara našega Atlamiša ubil esi</i>	Kük. 168: <i>cum princepe eorum Athlamos . . . et ipsum principem eorum decapitauerunt</i>	Joh. min. 152: <i>Ubi eci- am princeps eorum . . . nomine Othlamus . . . uiuus captus sed postea decollatus . . .</i>
---	--	---

³¹ Dominicci de Gravina notarii *Chronicon de rebus in Apulia Gestis*. 40. (Muratori: *Rerum Italicarum scriptores*. Tomo XII. P. III. Fasc. 21.)

³² I. m. 159.

3. Fegyverek és lovak zsákmányolása

N 17: množstvo že oružia i konb ihb vz'mb . . .	J 232: koni i oružě mnogo od nih uzeše	Joh. min. 152: Ubi multa arma valde pre- ciosa recipientes, spo- liaque infinita tam ani- malibus, quam eciam in gemmis et lapidibus preciosis . . .
---	---	--

E párhuzamosságok ugyancsak nem lehetnek véletlen egyezések. Az átdolgozó e mozzanatok betoldásával megint csak arra törekedett, hogy a regénynek minél több részlete idézze emlékezetbe az akkori közelmúlt eseményeket.

15. Polykrates meghódolása. — A párisi *C* kézirat szerint Sándor Thessalonike ellen készül hadjáratot indítani. Az ország tyrannosa, Polykrates követeket küld hozzá ajándékokkal és békét kérő levéllel, s a fiát felajánlja Sándornak udvari szolgálatra. Sándor kegyesen fogadja az ajánlatot, s a fiút, Charimedest magánál tartja:

Καὶ ἐπάρας αὐτοὺς (t. i. az újonnan toborozott katonákat), ὤρμησεν εἰς Θεσσαλονίκην. Ὁ δὲ τηρικαῦτα τύραννος πρὸ τοῦ πλησιᾶσαι Ἀλέξανδρον τοῖς ὀρίοις Θεσσαλονίκης ἀπέστειλε πρὸς αὐτὸν πρέσβεις εἰρήνην αἰτούμενος. Καὶ συνεκπέμπει χρυσίον τε καὶ ἀργύριον καὶ τὸν παῖδα αὐτοῦ γράφας ἐπιστολὴν τοιάνδε.

„Τῷ δεσπότη τῆς οἰκουμένης Ἀλεξάνδρῳ τῷ θειοτάτῳ Πολυκράτης ὁ ἀνάξιος ἰκέτης χαίρειν. Ἐπειδήπερ τῇ προνοίᾳ ἀδυνατοῖ οὐδὲν, πάντα [δὲ] τῇ τύχῃ ὑποτάσσεσθαι χρεὸς ἐστὶ, καὶ σὲ τὸν θειοτάτον ἡμῶν βασιλεῖα ἀκριβῶς εἰδότες ἐκ θείας προνοίας γεγονότα, καὶ ὡς τὰ δοκοῦντά σοι εὐχερῶς ἢ τόχῃ πεποιήκεν· δουλικῶς κἂν μὴ θέλωσιν οἱ τὴν ὑπ' οὐρανὸν ἅπαντες κατοικοῦντες τῷ κράτει σου τὸ σέβας ἀπονεμέτωσαν. Ὅθεν κἀγὼ ἀκριβῶς ἐπίσταμαι τὰ σά εὐτυχῇ πλεονεκτήματα, καὶ τὴν πρὸς σέ μου δούλευσιν διὰ τοῦδε τοῦ εὐτελοῦς γραμματίου μου ἀνήγαγον. Ἐν ἀκριβείᾳ δὲ πιστῶσαι βουλόμενος τῷ κράτει σου, πέπομφά σοι καὶ ὄν μοι ἡ τύχῃ μονογενῆ παῖδα ἐχαρίσατο, σὺν οἰκτροτάτοις δώροις. Δέξαι δέησίν μου ἰκετηρίαν τελείως, καθὼς ἐστὶν ἀρεστόν ἐν ὀφθαλμοῖς σου. Ἐρῶωσο ὁ ἡμέτερος δεσπότης, καὶ τὰ δοκοῦντά σοι δηλα ἡμῖν τοῖς δούλοις σου ποίησον.

Δεξάμενος οὖν τὴν ἐπιστολὴν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ἀναγνούς, ἐπικάμπτεται τῇ δεήσει Πολυκράτους. Καὶ τοὺς μὲν ἀπεσταλμένους φιλοφρονησάμενος, ἀπέστειλε πρὸς Πολυκράτην, γράφας αὐτῷ ἐπιστολὴν τοιάνδε·

„Ἐπειδήπερ ἐκ θείας προνοίας δέδοται ἡμῖν ἡ ἀρχή, καὶ ὅτι τῇ τύχῃ ὑποτάσσεσθαι χρῆ, ταῦτα ἐν ἀληθείᾳ ἔλεξας (καὶ γὰρ ἐγὼ πέπεισμαι τῇ διδαχῇ τῆς ἄνω προνοίας)· ἐπὶ τούτῳ τὸ δοκοῦν ἡμῖν ἐξιλέωσας, καὶ τὴν ὑπ' Ἀναξάρχου τοῦ πατρὸς σου ἐξανθεῖσαν ὄργην κατέσβεσας, οὐ τοῖς ἀποσταλθεῖσιν ἡμῖν δώροις σου, ἀλλὰ τῇ παρακλήσει τοῦ γράμματος καὶ τῇ τοῦ υἱοῦ σου ἀποστολῇ. Καὶ ἔστω Χαριμήδης ὁ παῖς σου σὺν ἡμῖν, τὴν σὴν ἀναμνηστικὸν μοι εὐγνωμοσύνην. Ἐρῶωσο. ”(Müller 28.)

És miután ezeket (ti. az újonnan toborzott katonákat) fellelkesítette, Thessalonike ellen indult. Az akkori tyrannos, mielőtt Sándor Thessalonike határaihoz közeledett volna, követeket küldött hozzá békét kérve magának. Küldött velük aranyat és ezüstöt, s elküldte a saját fiát is egy ilyen levél kíséretében:

„A világ urának, a legistenibb Sándornak a méltatlan esedező Polykrates üdvözetét küldi. Minthogy a gondviselés számára semmi sem lehetetlen, és mindent a sorsnak kell alávetni, és helyesen látjuk, hogy az isteni gondviselés téged, a legistenibbet rendelt királyunknak, és hogy a te elhatározásaidat a sors könnyen teljesítette, azért a világ valamennyi lakója — akarva nem akarva — szolgálilag megadja a tiszteletet hatalmadnak. Azért én is helyesen belátom, hogy a sors inkább neked kedvez, és meghódolásomat előtted ezzel a szerény levélkémmel kinyilvánítom. S minthogy lelkiismeretesen szeretném hatalmasságodat hűségemről biztosítani, hitvány ajándékaimmal elküldöttem egy-szültött fiamat is, akivel a sors engem megajándékozott. Fogadd esedező kérésemet, és teljesítsd, ahogy az szemed előtt kedves. Éljd boldogul urunk, és amit határozol, azt tedd velünk, szolgálóiddal.”

Amikor Sándor a levelet megkapta és elolvasta, hajlandó volt Polykrates kérését teljesíteni, és a küldöttek iránt kegyességet mutatva, visszatüzent Polykratesnek, egy ilyen levelet írván neki: „Minthogy az isteni gondviselés adta nekünk az uralmat, és mivel a sors rendelkezésének engedelmeskedni kell, ezeket helyesen mondtad (hiszen én is a felső gondviselés utasításának engedelmeskedtem); ezzel a korábbi szándékomat jóindulatra hangoltad, és atyád, Anaxarchos iránt érzett haragomat lecsillapítottad; nem a nekünk küldött ajándékaiddal, hanem a leveledben foglalt könyörgéssel és fiad elküldésével. Legyen tehát a fiad, Charimedes velünk, emlékeztetve az irántam való nemes indulatodra. Éljd boldogul.”

Ugyanezt az eseményt a szerb-horvát szövegek sokkal részletesebben, számos új mozzanattal gazdagítva adják elő. A különbség még az is, hogy Thessalonike ura itt nem *Polykrates*, hanem *Karhidon*, ill. *Karhidonus* és ennek fia *Polikratuš*. A *Karhidon* név nem más, mint *Karthago*, amely itt furesa módon személynév lett.

A szerb-horvát kéziratok közül az *a* jelzésű ezt a részletet nem tartalmazza. Novaković kiadása itt az *m* kézirat szövegét adja.

Novaković 25: Semu že sice bivšu Aleksandrb brati se povele voisce na filipuškomy poli, i přepisav ju i obrete sice tisušt .5. stb, tri sta ubo ostavi Makedoniju blusti, dve ste sь soboju povede; na solunškago ustbmi se cara. Kar'hidonb že solunski carb slišav Aleksandrovo našbstvije na nb, i uboja se mnogo, i ne

Jagić 238: I tomu tako bivšu Aleksandar voiski sabrati se reče, i sabraše se na pilipuskom polju, i naide e šest sat tisući, i tri sta ostavi Macedoniju strići, a tri sta tisući sa sobom vazam i poide na solunškoga cara Karhidona. I to čuv Karhidon Aleksandrovo prišaste na nega mnogo uboē se, ere ne mogaše protu nemu stati. Poklisara

mogi suprotiviti se, poklisara že přema emu posla, i zlata množstva emu udavъ, i konь .100. iz'branniъ i kolesnicu zlatu ukrašenu i syna svoego Polukratuša kъ nemu poslavъ sъ epistolieju imejušte sice: „Karhidonъ že solunъski carъ Aleksandru makedonskomu velikomu caru. Radostъ tebe prinošu imeti narokъ i čьstъ dan'nu tebe otъ boga. Mii vsi slišahomъ i o sihъ blagodarivъše bogi velikie kъ drъžave carstviju tvoemu priložiti se izvolihomъ suprotiviti se tebě ne mogušte, nuždu lubočьstia sьtvorihomъ, syna svoego Polikratuša služiti tebe na čьstъ poslahomъ, i sъ mnogocenimi darъmi vъ carstvi tvoemъ da obretaemъ se, i tebe elika po sile našei dani i voisku da davamo, i milostivъ budi namъ, Filipovъ syne, vъsa bo područna tebe promislъ višni sьtvoriti imatъ, i ašte ugodno javitъ se sie naše maloe molenie i poslanie, kъ carstvu ti da pridemo.” Aleksandrъ že epistoliju priemъ pročьtъ i radostnъ bivъ dari veselo priemъ, Polikratuša že kъ sebe sъ usrđiemъ priem o pisan'niъ emu umilivъ se epistoliju povele pisati k nemu: „Ljubimomu mi bratu Karhidonu, solunъskomu caru, Aleksandrъ makedonski carъ radovati se pišu. Jepistoliju tvoju pročьtъ ne toliko i daromъ radostnъ bihъ, eliko preklonemъ i ljuboznemъ tvoimъ rečemъ. Glagolju tebe prič'tu, jako překlону glavu ni mьčъ ne sečьtъ. Synъ bo tvoi sъ mnoju estъ, ti že vъ carstvi sědi, mne že na pomoštъ .12. tisuštъ voiske posilai, na godište .300. talanitъ zlata posilai.” Solunъ že priemъ i carstvo ego, kъ Athinei ustrъmi se.

posla proti nemu i koni sto izibranih i kolesnicu zlatu i sina svoga Polikratuša i nemu posla knigu govorecí tako: Karhidon car solunski, Aleksandru macedoniiskomu caru, radost k tebi prinosim, i narok i čast tebi dani od boga. Mi to čuvši boge velike proslavismo, k držanju carstva tvoega hotismo priložiti (se), suprotiviti se tebi ne mogućí, i po sili našoi tebi čast učinismo, sina moga Polikratuša tebi služiti poslasmu na čast i s mnogocenimi darmi, ki u carstvi našem nahode se. Mi, ako ugodno tebi e, u carstvi našem da nahodimo se i tebi koliko po sili harač i voisku da daemo. Milostiv nam budi, Filipov sinu, vsaka su pod ruku tebi, promisal višni učini tebi; i ako ti e hotine, i malo naše poslame dobrovolno primi, i na uročni dan kada rečeš, na poklonene carstvu tvomu priti hoćemo.

Aleksandar knigu priem i pročti i vesel bi, i dari veselo priem k sebi, pisanju nih umili se i listi k nemu reče upisati: Vzljublennomu nam bratu Karhidonu caru solunskomu Aleksandar macedoniiski car, radovati se tebi pišu. Knigu tvoju prieh, i ne toliko darom rad bih, koliko priklonim i umilenim ričem tvoim. Govore pritěu, ere priklonnu glavu ni meč ne siče. Sin tvoi Polikratuš sa mnom da e, a ti u carstvi tvom sidi, mani na pomoč dvanadeste tisuč voiske posilai na godišće a (po) trista talanat zlata. I solunsko carstvo priem, otide (i) ka gradu Afini pride.

Fordításom ismét a két szöveg értelemszerű egyeztetésén alapul:

'Ezután (ti. a Dáriusszal történt első levélváltás után) Sándor összehivatta seregét, s az össze is jött Philippi mezején, és ötszázezer főt számlált. Háromszázezret Macedónia őrzésére hagyott, kétszázezret magával vitt, és elindult Thessalonike császára, Karhidon ellen. Amikor Karhidon meghallotta, hogy Sándor ellene vonul, nagyon megijedt, mert nem tudott vele szembeállni. Követet küldött tehát eléje, száz válogatott lovat, aranyos szekeret

és elküldte hozzá fiát, Polikratušt is egy ilyen tartalmú levéllel: „Karhidon, Thessalonike császára Sándornak, Macedonia császáranak. Örömet nyilvánítom az istenek által neked juttatott sors és tisztesség felett. Amikor mi ezt meghallottuk, dicsőítettük a nagy isteneket, s a te császárságod birodalmához akartunk csatlakozni, minthogy veled szembeszegülni nem tudunk. Erőnkhez mértén tiszteletadást teljesítettünk neked, fiunkat Polikratušt elküldtük, hogy neked tisztességgel szolgáljon, értékes ajándékokkal, amelyek országunkban találhatóak. Mi pedig, ha neked úgy tetszik, hadd maradjunk meg császárságunkban, és neked hadd adjunk erőnkhez mértén adót és sereget. Légy kegyelmes hozzánk, Fülöp fia; az égi gondviselés mindent a kezed alá hajt. Ha akarsz, fogadd jóindulattal ezt a mi csekély küldeményünket, s a kitűzött napra, amikorra mondod, császárságod elé fogunk járulni tisztelgésre.”

Sándor megkapta a levelet, elolvasta és megörült neki. Az ajándékokat örömmel vette és Polykratušt szívélyesen fogadta, a levélen megindult, és ezt írta vissza: „Szeretett testvéremnek, Karhidonnak, Thessalonike császáranak Sándor macedon császár azt írta: örvendezzél. Leveledet megkaptam, és elolvastam, s nem annyira az ajándékoknak örültem meg, mint inkább alázatos és kedves szavaidnak. A példabeszéd mondja: a lehajtott fejet a kard nem vágja le. Fiad Polikratuš legyen nálam, te pedig maradj császárságodban. Nekem küldjél tizenkétezer főnyi sereget és évenként háromszáz talentum aranyat.” Miután Thessalonike császárságát meghódította, Athén városa felé indult.’

Ez az egész fejezet ismét feltűnően hasonlít a magyar történelem egyik eseménysorozatához, nevezetesen Róbert Károly és Basaraba havasalföldi fejedelem összetűzésének, ill. Nagy Lajos és ugyanezen fejedelem fia kibékülésének történetéhez, ahogy azt a Bécsi Képeskrónika, ill. Küküllei részletesen elbeszéli. Ismeretes, hogy Róbert Károly 1330-ban hadjáratra készült Havasalföld ellen. Amikor Basaraba fejedelem erről értesült, levelet küldött hozzá, amelyben meghódolását jelentette, és egyik fiát udvari szolgálatra ajánlotta fel. Róbert Károly azonban nem fogadta el az ajánlatot, sereggel betört Basaraba földjére, de a hegyek között rettenetes vereséget szenvedett. Az ebből támadt feszült viszony csak Nagy Lajos uralkodása alatt szűnt meg, amikor a fejedelem fiát, Alexandert sikerült hűbéri meghódolásra bírni.³³

A Bécsi Képeskrónika: Nam anno . . . Domini M-o CCC-o XXX-o, cum rex copiosum exercitum congregasset, non tamen totum suum posse, quia ad confinia regni sui in diversas expeditiones contra adversarios eiusdem regni quamplurimos destinaverat pugnatores, ipse vero per Zeurin in mense Septembri transtulit se in terram Bazarad woyuode Vlachorum . . . ut ipsa terra

³³ Ez valószínűleg 1344 nyarán, Nagy Lajos erdélyi tartózkodásának alkalmával történt. Vö. PÓR ANTAL: Nagy Lajos. I, 60. A krónikákban s ezek alapján a régebbi történeti irodalomban Basaraba és Alexander mint egy személy szerepel, újabb adatok alapján kétségtelen, hogy az előbbi az utóbbinak apja volt. (MAKKAI LÁSZLÓ szíves közlése.)

ipsum Bazarad rex expelleret . . . Cum autem rex Zeurim et castrum ipsius recepisset, Dyonisio tradidit . . . omnia cum dignitate banatus. Quo facto Bazarad regi sic mandavit nuncios per honestos: „Quia vos, domine mi rex, laborastis in convocatione exercitus, laborem vestrum recompensabo VII milibus marcarum argenti. Ipsam etiam Zeurim cum suis atinentiis, nunc habetis pre manibus per potentiam, pacifice vobis tradam. Insuper censum, quo teneor vestre corone, fideliter persolvi faciam omni anno. Et nichilominus unum ex filiis meis vestre curie ad serviendum deputabo cum meis pecuniis et expensis, tantummodo revertimini in pace vestra . . .” (Szentpétery, *Scriptores I*, 496—7.)

Küküllei: Cum autem [Ludovicus] esset in partibus memoratis [i. e. Transilvaniae], quidam princeps seu baro potentissimus Alexander vayvoda transalpinus dicioni eiusdem subiectus, qui tempore predicti Karoli regis patris sui a via fidelitatis diuertendo rebellauerat, et per multa tempora in rebellione permanserat, audita pietatis ac eciam potestatis eiusdem regis Lodouici fama, ad ipsum sponte personaliter veniens circa confinia ipsarum partium ad pedes regie maiestatis humo tenus est prostratus, et ad obedienciam et fidelitatem debitam reductus et integratus. Solemnia munera et clenodia presentando, et suum dominium sub sacra corona recognoscendo, cum gaudio et leticia ad propria remeavit et ab illo tempore fidelitatem conseruavit. (M. Florianus: *Fontes domestici. Scriptores III*, 138.)

Ezek a magyar történeti események ismét emlékeztettek Nagy Sándor tetteire, s így egyes mozzanataikat ismét jól fel lehetett használni a regény elbeszélésének kiszínezésére. S itt is azt látjuk, amit a szkíta epizódban: a szerb-horvát szöveg más részleteket tartalmaz, mint a görög, s ez a különbség újra a magyar krónikákkal mutat fogalmazásbeli konkrét egyezéseket. Ilyen mozzanatok:

1. A hadsereg összehívása

Aleksandar *voiski sabrati se reče, i sab- cum rex copiosum exercitum congregasset . . .*
raše se na pilipuskom polju . . .

2. A haderő megosztása. Egyik része az országot védi, a másik résszel az uralkodó hadba indul

tri sta ubo ostavi Makedoniju blusti, ad confinia regni sui . . . quamplurimos destinaverat pugnatores, ipse vero . . . transtulit se in terram Bazarad woyuode Vlachorum.
dve ste sb soboju povede; na solunb- skago ustrbmi se cara.

3. Területi csatlakozás a birodalomhoz

кь дрѣжаве carstviju tvoemu priložiti suum dominium sub sacra corona recognoscendo
se izvolihomъ

4. A fiú felajánlása udvari szolgálatra

sina moga Polikratuša tebi služiti po- unum ex filiis meis vestre curie ad serviendum deputabo
slasmo na čast

5. Az adófizetés megígérése

i tebi koliko po sili *harač* i voisku da *daemo* Insuper *censum*, quo teneor vestre corone, fideliter *persolvi faciam* omni anno.

6. Önkéntes megjelenés a hűbérúr előtt

i na uročni dan kada rečeš, *na poklonene carstvu tvomu priti hoćemo.* ad ipsum (= Ludovicum) sponte personaliter *veniens . . . ad pedes regie maiestatis* humo tenus est prostratus

Ezek az egyezések a részletekben ugyancsak nem tulajdoníthatók a véletlen játéknak. Itt szintén céltudatos interpolációkkal állunk szemben.

16. A t h é n o s t r o m a. — A görög szövegek részletesen leírják Athén és Théba ostromát és bevételét. A szerb-horvát regény egyetlen változatában sincs szó Thébáról, ellenben mindkét város bevételének mozzanatai az Athén bevételéről szóló fejezetben vannak egyesítve. A délszláv regénynek különben ez az egyik legjobban, legrealisztikusabban kidolgozott, legérdekesebben megszerkesztett fejezete. A görög eredeti idézését mellőzve, a szerb-horvát fejezet tartalmát röviden a következőképpen foglalhatom össze: Amikor Athénben meghallják, hogy Sándor a város felé közeledik, elhatározzák, hogy nem engedik be a városba. Egyes filozófusok intik ugyan a város vezetőit, hogy ne álljanak ellen, de ezekre nem hallgatnak. A megsértett Diogenes átszökik Sándorhoz, és mindenről értesíti. Sándor haragra gerjed, s egy kun embert küld követül a városba, ezt azonban az athéniak gúnyolódva visszaküldik. Erre megkezdődik a város ostroma, de sikertelenül. Az ostromló kunok és macedonok sok embert veszítenek. Erre Diogenes azt tanácsolja Sándornak, hogy az athénieket csalja ki a nyílt mezőre, mert az ilyen harcban gyakorlatlanok, s így könnyen legyőzheti őket. Sándor hasonló cselhez folyamodik, mint amellyel a görögök annak idején Tróját elfoglalták. Színleg elvonul, s egy erdőben elrejtőzik seregével, a zsákmányolt juhokat és ökröket a táborhelyen hagyja azzal az üzenettel, hogy az athéniak áldozzák ezeket isteneiknek, akikről nem gondolta, hogy ilyen erősek. Az athéniak kitódulnak a városból, hogy üldözőbe vegyék a macedonokat, ezek előjönnek erdei rejték helyükből, megfutamítják az athénieket, harcolva közójük keverednek, a menekülővel együtt betódulnak a városba, s itt nagy vérengzést és pusztítást visznek végbe.

Ebben az elbeszélésben ismét olyan részletek vannak, amelyeket sem a görög, sem más változatok nem ismernek, s amelyek ismét Nagy Lajos korabeli események egyes mozzanataira emlékeztetnek. Így főleg a város ostroma mutat hasonlóságot az 1346-i Zára körüli harcokkal. A Zárát ostromló veleneciek a várossal szemben hevenyészett erődítményt építettek, amelyet Lajos király serege eredménytelenül ostromolt. Itt csak két feltűnően hasonló mozzanatot emelek ki. Az egyik az ellenség kicsapása az ostromlott városból.

mN 29: Beše videnie strelb leteštee vь gradb jako oblakъ. Graždane že o semь tuživbše, vьsi *naprasno* gradskihъ vratъ otvorivbše i *na dvorb izb-skočivbše Aleksandrovehъ Kumanъ* .10. *tisuštъ ubiše . . .*

J 241: Biše viditi strile leteće u grad kako oblak. Graēne ob tom stuživše, *brzo* gradu varata otvoriše i *vanka skočiše, Aleksandrovih Kumanī ubiše deset tisuc.*

'A városba röpködő nyilak felhőnek látszottak. A városbeliek ezen elbúsultak, gyorsan kinyitották a város kapuját, kirohantak és Sándor kunja i közül tízezret megöltek.'

Ehhez Küküllei (i. m. 169) előadása: „Et cum opportunitatem captabant, clam gentes venetorum de municione *subito egressae cum militibus et gentibus regis dimicabant.*”

A másik mozzanat: lövöldözés ballistákkal.

mN 29: i [graždane] ot Aleksandrovehъ Makedonianъ na drugoi strani grada .4. sta konikъ *banestrami* ubiše . . .

J 241: [graēne] od Aleksandrovih Macedonan na drugu stranu grada četira sta konikov *ballištiri* ubiše . . .

'És a városbeliek a város másik oldalán Sándor macedonjai közül *ballistákkal* négyszáz lovast megöltek.'

Ehhez Küküllei (i. m. 169): „Et quia hostes intra municionem erant conclusi, per ictus *ballistarum* multos de gente regis vulnerabant.” Itt a *ballista* szó párhuzamos szereplése azonos körülmények között kétségtelenné teszi az összefüggést.

17. B e v o n u l á s R ó m á b a. — Itt ismét regényünk egy terjedelmes fejezetével van dolgunk, amely a görög *C* és a délszláv típuson kívül egyetlen más változatban sem található meg ilyen formában. A többi görög változatok, a latin és a belőlük keletkezett más fordítások csak röviden megemlítik, hogy Sándor Rómát is meghódította, s a rómaiaktól egy koronát kapott, de sem ünnepélyes bevonulását, sem ottani tartózkodását nem tárgyalják. Regényünk ezzel szemben már a görög *C* változatban is eléggé részletes eseményeket mond el: Amikor Sándor Róma elé ér, a rómaiak pompás fogadtatásban részesítik, bekísérik a városba, itt meglátogatja Jupiter Capitoliumát, ahol Jupiter papja őt méltó módon fogadja. Római tartózkodása alatt csatlakozik hozzá Laomedon a seregével. Majd Rómát elhagyva, a nyugati fejedelmek hódolnak meg neki. Ezek fölé Laomedont teszi meg uralkodónak.

'Απάρας οὖν τῶν ἐκεῖσε Ἀλέξανδρος ᾤχετο τῆς ὁδοῦ. Καὶ [ἦν] Ῥώμην καταλαβὼν καὶ σχεδὸν] προῦπαντῶσιν αὐτῷ πρέσβεις ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν, καὶ προσκυνοῦσιν ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἄγοντες δῶρα αὐτῷ χρυσὸν καὶ ἄργυρον ὕσον οὐκ ἦν ἀοιδμός. Συνέρχονται δὲ αὐτῷ πάντες εἰς συμμαχίαν. Καὶ δὴ καταλαμβάνει τὴν Ῥώμην καὶ προῦπαντῶσιν αὐτῷ οἱ Ῥωμαῖοι μετὰ χορῶν καὶ τυμπάνων, κλάδους δάφνης ἔχοντες ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν, καὶ τῷ Ἀλεξάνδρῳ ἐπισειόντες, βασιλέα κοσ-

μοκράτορα τοῦτον ἀναγορεύουσιν. Εἰσελθὼν δὲ ἐν τῇ πόλει ἄπεισιν ἐν τῷ Καπετωλίῳ Διὸς. Καὶ ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς δέχεται αὐτὸν, καὶ ξενίζειται παρ' αὐτοῦ. Διατριψάντων οὖν ἐν τῇ Ῥώμῃ, ἰδοὺ καὶ ὁ Λαομέδων ὁ συναρματηλατῆσας αὐτῷ σὺν χιλιάσι πεντήκοντα ἦκεν εἰς συμμαχίαν Ἀλεξάνδρου, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ δῶρα ἔν τε χρυσίῳ καὶ λίθοις, καὶ μαργάραις. Δέχεται δε τοῦτον Ἀλέξανδρος καὶ γνησίως αὐτὸν κατασπάζεται· καὶ „ὦ γενναῖε, εἶπεν, ἦκάς μοι καὶ μετὰ Δαρείου μαχομένῳ σύμμαχος εἶναι.”

Ἀπάρας οὖν πάλιν ἀπὸ Ῥώμης, ὤρμησε κατὰ δυσμῶν· καὶ οὐκ ἦν αὐτῷ ὁ ἀνθιστάμενος. Καὶ προῖπαντῶν αὐτῷ πᾶσαι αἱ βασιλεῖαι δυσμῶν. Καὶ δῶροις ἐκμειλίσσονται αὐτὸν, καὶ παρακαλοῦσιν αὐτὸν μὴ ἐπιβῆναι τοῖς ὄροις αὐτῶν. Καὶ λαβὼν τὰ δῶρα ἀνθυποστρέφει, καταλείπων αὐτῶν πάντων κύριον τὸν Λαομέδοντα, συνταξάμενος φόρους αὐτῷ τελεῖν μέχρι καὶ χρόνων δώδεκα. (Müller 29-30.)

Felkerekedvén onnan Sándor folytatta útját. S amikor már közel ért Rómához, elébe jöttek minden nép követei, és leborulva hódoltak neki, számtalan arany és ezüst ajándékot hozván neki magukkal. És valamennyien mint szövetségesek csatlakoztak hozzá. Elérte tehát Rómát, s a rómaiak elébe jöttek táncolva és dobolva, kezükben babérágakat tartva, Sándor felé integettek és világbíró királynak kiáltották ki. Bevonulva a városba, bement Jupiter Capítóliumába. Jupiter papja fogadta őt, és a vendégnek kijáró tiszteletben részesítette. Római tartózkodása alatt íme Laomedon is, aki kocsin érkezett hozzá ötvenezer harcossal, mint szövetséges csatlakozott Sándorhoz. Hozott magával ajándékokat aranyban, drágakövekben és gyöngyökben. Sándor fogadta őt, és szívélyesen megölelve így szólt hozzá: „Óh, kedvesem, légy a szövetségesem akkor is, amikor Dárius ellen harcolok.”

Amikor felkerekedett Rómából, nyugat felé tartott, s nem volt senki, aki ellenállt volna neki. És elébe jöttek Nyugat minden királyságából, ajándékokkal keresték a kegyét, és kérték, hogy ne lépje át határait. Sándor elfogadta az ajándékokat, és visszafordult, de otthagya nekik valamennyiük uralkodójával Laomedont, s elrendelte, hogy fizessenek neki tizenkét évig adót.

Ebből a szerény elbeszélésből a délszláv regényben színpompás leírás lesz sok érdekes részlettel:

Novaković 32: У њјегда же к њ Риму приближи се Алексен’дрѣ, Римљане же с њ ђстѣју великоју срѣтоше јего. Бѣше же див’но и слав’но срѣтение јего. Четѣри тисуште вен’чан’ныѣ вѣтезѣ на фариѣзѣѣ њѣлѣѣѣ срѣтоше јего и двѣ тисушти дѣвицѣ на њѣлѣѣѣ фариѣзѣѣ, и крѣзма ерѣвена и везена с њ златомѣ, и проѣиѣѣ ѣјуди тисушта и четѣри ста. Сѣи же в’си ношаѣу дафиново вѣт’вѣје в ѣ рукаѣѣ с њ златомѣ. И двѣ тисушти поповѣ idol’skyѣѣ, и ношаѣу свѣште велѣје в ѣ

Jagić 244: I kada k Rimu približi se Aleksandar, Rimlane s slavom i s častju nega priše. Biše čudno slavno sritene negovo: dvanadeste tisuć venčanih vitezi na farižih sritoše u vincih i na nih krzna čr(ve)na natkana zlatom, i inih ljudi četrnadeste tisući, vsi va oružih dapinovih, hvoe noseće zlate. Popove idolski i rimski v rukah noseće sviće velike na sritene Aleksandru izidoše i protu nemu iznesoše krzno veliko i mnogocinno cara evr(e).

rukahъ, izydoše na srětenije i iznesoše jemu krъz'mo velikoga cara Solomona crъveno, ježe bě vъzель Navъhodonosorъ carъ, jegda plěni Jerosolimъ. I iznesoše bljudъ samotvor'nyhъ tisuštu i dvě stě, ježe bě postavilъ Solomonъ carъ vъ hramě gospodni vъ svetaa svetyhъ, sъ kamenijemъ mnogocěn'nyhъ, i věn'cъ Solomonovъ, vъ nemъ že běhu .3. kameni, imušte .12. děist'vii isceljenja; i iznesoše jemu stemu car'sku Sivilě carice, imušte děist'via mnogovъšb'naa; i pariža izvedoše pod kjepez'momъ kor'kodilovemъ, osedlana sed'lomъ otъ kamena adaman'ta; i iznesoše jemu oružije Agamijeuša kralja, iže vъzeše v Troi Aleksan'drovo, Pariža, syna troiskoga kralja Prěmuša; iznesoše jemu kopije lifan'dinovo sъ biseromъ obnizano i kamenijemъ mnogocěn'nyimъ Ajak'sha Telemonića, i pročihъ kopi .10.; iznesoše jemu štitiъ popetъ aspidovomъ kožomъ Tarkinia rim'skoga cara. Sie že slav'noe srětenije viděvъ Aleksen'drъ, radostъnъ bystъ želо i mnogo voiske svoje naredi, Makjedonjane že konъ sebe pojemъ, samъ že na čjud'nago Dučipala vъsědě, i věn'cъ postavi na glavu svoju Leopatre egup'tyske carice. 12. kamenъ imušta mnogocěn'nyihъ, konje že povod'nije i trub'nije glasi naredi po podobiju, na srětenije Rimljanomъ izyde.

Blizъ že byv'semъ imъ, vitezi i děvice rim'skyje sъ konъ sъsed'she pokloniše se Aleksen'dru i rekoše: mnoga lěta Aleksen'dru segai světa caru. I sije rekše odstupiše na stranu, i družii po nihъ prišb'dše, proslaviše jeho. I popove, prišb'dše sъ svěštami i kadil'nicami, pokadiše jeho vonjami različ'nimi, i proslaviše jeho vъ kupe veselešte se. Vъšb'dъ že vъ gradъ Rimъ, privedoše jeho vъ hramъ Apolonovъ, jerei že Apolonovi srět'she pokadiše jeho, i pokloniše jemu zlato i livanъ izmir'nu, sia ubo car'skaa darovania sūtъ, i iznesoše jemu pisanije, imušte sice: „Vъ petitisušt'noje lěto

iskoga Solomuna, ko biše plinil Nabukodonosor car persidski, kada prie Erusolim; i dvanadeste zdil samotvor-nih (od) dvanadeste kamikov mnogocinnih, ke postavi Solomun u sveta svetih, (i) vinac Solomunov, na nem bihu tri kamici, ki imihu dvanadeste vertudov u sebi, isceleni(a) kamici bihu. Iznesoše nemu stemu carice južaske Sivilě i stvari vlvovne imaše mnoge, i fariža bila izvedoše nemu pod epazmom korkodilovim, osedlan(a) sedlom od kamena adamanta; (i) iznesoše mu oružee, ko Adamenuš kral v Troi uzal biše (od) Aleksandra Pariža, sina krala troiskoga Priěmuša. (i) iznesoše nemu kopče elefantovo z biserom i kaminem mnogocinnim Ačakša Telemonića i družih kopai deset, i stim družih sedam; (i) iznesoše mu ščit Tarkin(i)a cara rimskoga, kožom aspidovom popet. I ovo slavno sritene car Aleksandar vidiv, mnogo vesel bi, i mnogo svoje voiske počteno naredi, Macedonane blizu sebe vze, sam na čudnoga kona bucifala usede, vinac na glavu svoju postavi Kleopatre ečipatske carice, dvanadeste kamika imijuče mnogocinnih. Kone povodne i trube glasovne po načinu naredi i na sritene Rimlanom idiše. I kada blizu biše, vitezi rimski i divoike na farižah pokloniše se Aleksandru, s koni sasedše (i) riše Aleksandru: mnoga lita velikomu Aleksandru caru, sinu Filipa cara, vsega svita gospodinu živiti e. I to rekše na stranu odstupiše i družii po nih pristupiše, i takoe rekoše i oni vsi s koni sasedoše i Aleksandra proslaviše. I popove pristupi(v)še sa svičami i kadilnicami, Aleksandra pokadiše vonami razlikimi (i) slaviše. I tako veseleče se zaedno u grad Rim ulizoše i dove-doše ga u crikav Apolonovu pokloniti se, i srite ga pop Apolonov i pokadi ga i prikaza mu zlato i livan i murro, ere ovo carske casti esu. Iznesoše mu pismo, govoreče tako: (u) tri [šest] tisučno (lito) ustati ima ednorogi ko-

vъstati imatъ ot Makjedonije jedinorogъ koz'ly, i poženetъ v'se par'duse zapad'nije i po tomъ kъ vъstoku ustrъmitъ se, ideže velikyi ov'nъ dvojerogyi, jemuže rozi do oblakъ. Segó jedinorogyi udaritъ rogomъ vъ srъdce, [ubietъ] i potresutъ se Midi i Finici i vъstoč'nyi vъsi jezyci, i ostruje mъča per'skago pritupitъ."

Sije že pisanije Aleksen'drъ slyšavъ i suštihъ o njemъ tlykovanja vъprašaše. Filosoфъ že kъ njemu reče: velikyi caru Aleksen'dre, vъ dnii jevreiskago cara, proroka Daniila slyšahomъ, jako vъ pisanihъ našihъ zapadnije care par'dusi naričetъ, ov'na že dvojeroga per'sko carstvo, [Midi že i Finici vъstočna velika naričetъ carstva], kozla že jedinoroga makjedon'sko carstvo naričetъ, jakože namъ mnitъ se byti, ponježe jave vse tvoritъ čjudnoje tvoje prišъstvie vъ Rimъ. I Aleksen'drъ že reče: jako promyslu božiju volja jest, tako da budetъ, sil'ni bo padoše, i nemoštni přepojasāše se siloju. I tu veseleštu se jemu sъ Rimljani i Makjedoniani, priidoše kъ njemu vъsa carstvia zapad'naa, i prinesoše jemu dari mnogocen'ni, [molešte se emu ne ratovati ihъ]. Aleksen'drъ o semъ umilivъ se, [daanъ i voisku .12. lětomъ daše jemu], Laomeduša svoga pris'noga i ljubimoga v Rime cara postavi, i v'semъ zapadnimъ caremъ.

zal i porene vse parduse zapadne, grde i ponosne. I paki ka istoku vrati se (i ubie) velikoga ovna dvorogoga, komu rozi od juga na siver dosežu, i nega ednim rogom v srce udriv um(ori) ondi. I potresu se Midi i Pinici istočni i strašni velici žzici, i oštii meča persidskoga pritupi. I v Rim došad car svršen proslavi se, i to bude bilig došaštěa negova, ere pokloni mu se vas mir bez niedne rati.

I to pismo Aleksandar pročtav, ki šnim bihu elinski filozofi nemu odgovoriše: veliki caru Aleksandre, o vidinju evreiskoga proroka Daniela čusmo, kako u pismu svoem reče: zapadni cari pardusi nazivajut se; ovan dvorogi persidsko nazivaet se carstvo; Midi i Pinici velika istočna nariču se carstva; kozla edinoroga macedoniisko naziva se carstvo, kako nam mni se biti, oštro buduć i kripko, ere očito se čini čudno tvoe u Rim přišastěe. I to čuv Aleksandar vesel bi i reče: kako promislu božju vola e, tako da bude: silnim silni padoše a nemoćni dvigoše se silom. I tu on budući v Rimi, veseleći se zaedno s Rimlani i doidoše k nemu vsa carstva zapadna i dari nemu bezcinne donesoše i molahu se nemu da ne bude ratan s nimi. I Aleksandar o tom smili se, danak od dvana-deste lit i voisku oružnu reče dati im; Laumedona nikoga bližnega svoga i vzljubljenoga i vernoga druga v Rimi (cara) postavi, i vsim zapadnim stranam i carem reče slišati.

Magyarul: 'Amikor pedig Sándor Rómához közeledett, a rómaiak nagy pompával és tisztességgel fogadták őt. Csodálatos és dicső volt az ő fogadtatása: négyezer (*r*: tizenkétezer) koszorús vitéz fehér lovon fogadta őt és kétezer szűz fehér lovon, arannyal hímzett bíborruhában, s ezernégyszáz más ember. Ezek mind a kezükben aranyos babérágakat vittek. Kijött a fogadására kétezer pogány pap, akik nagy gyertyákat vittek a kezükben, és kihozták neki a nagy Salamon császár palástját, amelyet Nabukodonozor perzsa császár zsákmányolt, amikor bevette Jeruzsálemet; és kihoztak tizenkét (*a*: ezerkétszáz) magától termett igen értékes drágakő-tálat, amelyeket Salamon a szentek szentjében helyezett el és Salamon koronáját, három kővel, melyeknek tizenkét

gyógyító erejük volt; és kihozták neki a déli Szibilla császárnő császári szem-máját, amelynek igen varázsos hatása volt; kivezettek krokodilbőr takaró alatt egy paripát, amely gyémántköves nyereggel volt felnyergelve; és kihozták neki Agamemnon király fegyverét, amelyet Trójában Alexander-Paristól, Priamus király fiától vett el; kihozták neki Telamon fiának, Aiaxnak gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott elefántesont kopjáját, tíz más kopját és hét más szem-mát; és kihozták neki Tarquinius római császár áspisbőrrel bevont pajzsát. Amikor Sándor látta ezt a dicső fogadtatást, nagyon megörvendett, sok seregét rendben felállította, a macedonokat maga mellé vette, maga pedig felült csodálatos Bucifal lovára, fejére tette Kleopatra egyiptomi császárnő tizenkét drágakövel ékes koronáját, illő módon elrendezte a vezetéklovakat, és hangos trombitaszóval a rómaiak elé vonult.

Amikor egymáshoz közel értek, a vitézek és szüzek a lovakról leszállva meghajoltak Sándor előtt és így szóltak: „Sok évig éljen a nagy Sándor császár, Fülöp császár fia, az egész világ ura.” És ezt elmondván félreálltak, a helyükre mások léptek, ugyanezt mondták, ezek is mind lóról szálltak és Sándort dicsőítették. Odaléptek a papok gyertyákkal és füstölőkkel, Sándort különféle illatokkal megfüstölték és dicsőítették. S így örvendezve együtt vonultak be Rómába, ott bevezették Apolló templomába, hogy ott tisztelőlegjen; Apolló papja fogadta és megfüstölte őt, s aranyat tömjént és mirhát ajándékozott neki, mert ezek a császárhoz illő ajándékok. Kihoztak neki egy írást, amely így szólt: „Az ötezredik évben Macedóniából felkél az egyszarvú bak, és elúzi a gögös és büszke nyugati párducokat, majd keletre fordul, ahol a nagy kétszarvú kos van, amelynek szarvai a fellegekig s déltől északig érnek. Ezt az egy szarvával szíven döfi és ott megöli. Megrendülnek a médek és föníciaiak s a félelmetes nagy keleti népek, s a perzsa kard éle megtompul. Rómába jövén tökéletes császárként dicsőítik, s érkezésének az lesz a jele, hogy az egész világ harc nélkül hódol meg neki.”

Amikor Sándor ezt az írást elolvasta, s a vele levőktől a magyarázatát kérdezte, egy hellén filozófus így válaszolt: „Nagy Sándor császár, a zsidó prófétának, Dánielnek látomásából hallottuk, hogy írásában így szól: párducoknak a nyugati császárok neveztetnek; kétszarvú kosnak a perzsa császárság neveztetik; a médeket és föníciaiakat nevezik a nagy keleti császárságoknak; egyszarvú baknak a macedon császárságot nevezik, mint ahogy nekünk elég élesnek és erősnek látszik, mert ezt a te csodálatos római bevonulásod nyilván bizonyítja.” Ezt hallván Sándor megörvendett és így szólt: „Ahogy az isteni gondviselés akarja, úgy legyen; az erősek elbuktak és a gyengék erővel öveztek fel magukat.” És Rómában tartózkodván s a rómaiakkal és macedonokkal együtt vigadozván, eljöttek hozzá mind a nyugati birodalmak, értékes ajándékokat hoztak neki, és kérték, hogy ne háborúskodjék ellenük. Sándor ezen megindult, tizenkét évre szóló adót és fegyveres sereget követelt tőlük s egy bizonyos Laumedont (a: Laomedušt), rokonát s kedvelt és hű barátját

Rómában megtette császárnak, s megparancsolta az összes nyugati országoknak és császároknak, hogy engedelmeskedjenek neki.'

A görög és szerb-horvát szövegek között az eltérés nemcsak a részletekben mutatkozik, hanem abban is, hogy a nyugati hatalmasságokra vonatkozó részt a görög szöveg akkor mondja el, amikor Sándor már elhagyta Rómát és nyugat felé vonult: *ᾠρομησε κατὰ δυσμῶν*.

Különben az egész ünnepélyes bevonulás magva ősrégi forrásból, Josephus Flavius (i. sz. I. század) leírásából származik. Már nála is megtalálhatók ezek a részletek: a Jeruzsálem felé közeledő Sándor elé a zsidó főpap vezetésével kivonul a papság és a polgári lakosság; ünnepélyesen bevezetik a városba; a templomban Istennek áldozatot mutat be; megmutatják neki Dániel könyvét, amelyben az áll, hogy egy görög meg fogja törni a perzsa uralmat; Sándor ezt a jövendölést magára veszi.³⁴ Ezek a részletek a Sándor-regényben aztán további mozzanatokkal gyarapodtak, s a különböző nevezetes városokba (Róma, Trója, Babilon) történő bevonulások leírásában egyes elemeik ismétlődtek.

Hogy a szerb-horvát szövegekben olvasható római bevonulás részleteiből mi minden lehetett meg már a közvetlen görög forrásban, azt nem tudjuk megállapítani. Az azonban bizonyos, hogy e részletek között ismét számos olyat találunk, amelyek a ma ismert szövegekben sehol másutt nem fordulnak elő, s amelyek feltűnően emlékeztetnek Nagy Lajos 1349-i római bevonulására, ahogy azt Küküllei és János minorita leírják:

Küküllei: En tribunus (=Cola di Rienzi) cum Romanis per quatuor milliaria gallicana, circa centum personas ex potioribus, vestibus seu pannis purpureis ad hoc specialiter sub uniformitate aptatis solemniter induti, cum trumbetis et diuersi generis musicarum instrumentis regi obuiam venientes honorifice susceperunt et ad urbem Romanam, cuius platee pannis pulcre strate et decorate fuerant, introduxerunt, et in dominum Romanorum susceperunt. Quod tamen rex acceptare recusavit. Et in palacio domini pape collocauerunt. Singulis diebus tribunus cum potioribus romanis ipsum visitabant, et reuerenciam exhibebant, ad domos eorum et ad convivia cum magno gaudio inuitantes. Rex autem cottidie in basilica sancti

Joann. min.: Sic igitur rex cepit ire versus Romam, et venit in eam octauis beate Virginis, et ibidem receptus est cum honore. Venerunt enim principes Romani ante ipsum usque duas leucas clamantes: Viua rex de Hungaria viua viua! Intrans autem ciuitatem tota ciuitas conduxit eum usque ad gradus ecclesie beati Petri apostoli, ubi receperunt eum processionaliter cum omnibus reliquiis magno cum honore; et intrans ecclesiam transiuit per omnia altaria flectendo genua. Quali autem honore et reuerencia, et qualiter permissus fuerit omni die visitare Wericam, et quanta donaria ecclesys omnibus et claustris tribuerit superius intueri poterit qui vult. (Fontes domestici. Scriptores III, 160.)

³⁴ Antiquitates Judaicae. Lib. 11, § 329—39. Flavii Josephi Opera omnia. Rec. S. M. Naber. Vol. 3. p. 60—2.

Petri principis apostolorum missam audiebat, et singulis diebus sudarium vultus domini ostendebant ad magnam consolacionem peregrinorum, et multitudinis gencium confluencium.

Pluribusque diebus cum deuocione sic deductus rex, autoritate domini pape absolutus, super altare sancti Petri quatuor milia florenorum offerri fecit et presentari. (Fontes domestici. Scriptores III, 178.)

A regény és a krónikák előadása terjedelemben meglehetősen különbözik egymástól. A regény a részleteket kiszínezi, az ereklyék felsorolásával és a jövődőlés beiktatásával olyan mozzanatokkal bővül, amelyek a krónikákban természetszerűen nem szerepelhettek. De miután a két krónikaszőveg egymást számos esetben kiegészíti, sok részlet itt is megőrződött, s ezekben lehetetlen-ség észre nem venni az azonosságot a regény egyes mozzanataival. Ilyenek:

1. A fogadásra kivonulók ruhája

i na nih *krzna črvna* natkana zlatom *vestibus* seu *pannis purpureis* ... in-
duti

2. A római császári méltóság

I v Rim došad car svršen proslavi se. et ad urbem Romanam ... introduce-
runt, et in dominum Romanorum sus-
ceperunt.

3. Vigadozás a rómaiakkal

I tu on budući v Rimi, *veseleći se za-* Singulis diebus tribunus *cum* potiori-
edno s Rimlani ... bus *romanis* ipsum visitabant ... ad
domos eorum et ad convivia *cum*
magno gaudio inuitantes.

18. A 13—17. pontokban elemzett regényrészletek olyan hasonlóságokat mutatnak a krónikáinkban leírt történeti események egyes mozzanataival, hogy ezeket nem lehet véletlen találkozásoknak tekinteni. Felmerülhetne ugyan az a gyanú, hogy ezeket az elemeket a krónikaírók vették át a Sándor-regényből. De ez eleve valószínűtlen. Ezek a mozzanatok ugyanis csakis a szerb-horvát típusú Sándor-regényekben szerepelnek, s így nemigen képzelhető el, hogy a krónikaírók egy Sándor-regényből ilyen sok esetben éppen azokat az elemeket szemezgették volna ki, amelyek sehol másutt nem fordulnak elő. De ha ezt megengednők is, az *Atlamiš* név említését és a kunok gyakori szerepeltetését akkor is csak magyar forrásra lehet visszavezetni. Így a számos egyező részletnek is csak egy valószínű magyarázata lehet: ezeket olyan egyén dolgozta bele a regénybe, aki jól ismerte ezeket a magyar eseményeket, s a bedolgozás-

nak meghatározott célja volt, ti. az uralkodó személyét közelebb akarta hozni a nagy ókori ideálhoz. Ez pedig egyebütt, mint a magyar királyi udvarban, nemigen történhetett. A jelzett események időben eléggé körülhatároltak, Róbert Károly uralkodásának végére és Nagy Lajos uralkodásának első évtizedére esnek, s az 1350. évnél tovább nem terjednek. Az átdolgozó nyilván olyan eseményekből merített, amelyek akkor még frissen éltek az emlékezetben, s a célzás az olvasó számára is érthető volt, tehát az átdolgozás időpontját sem lehet igen későbbre tenni. A legvalószínűbb feltevés tehát az, hogy a Sándor-regénynek ezt a délszláv típusát a fiatal Nagy Lajos udvarában, 1350 táján alakították ki. Az átdolgozó talán egy udvari klerikus lehetett. Az sem lehetetlen, hogy maga a krónikaíró Apród János, kükkülei esperes volt, erre azonban egyelőre semmiféle bizonyítékunk nincs.

Ilyen munka a maga korában nagy jelentőségű, s egyrészt magának a regénynek nagy népszerűségét, másrészt az udvari irodalmi élet bizonyos fejlettségét feltételezi. A regény Nagy Lajos korának udvari irodalmában jelen volt. Amint a fentebbi összehasonlításokból kitűnik, a krónikák írói mintának tekintették, egyes események leírásában, egész fejezetek megformálásában ez lebegett szemük előtt. Közben azonban maga a regény is átalakult. Magába szívta éppen azoknak a történeti eseményeknek egyes mozzanatait, amelyeknek irodalmi rögzítéséhez mintául szolgált.

VIII. A magyar szöveg kérdése

19. A kérdés mármost az, hogy az ilyen módon kialakított regény, amelyből a délszláv változatok származtak, milyen nyelvű volt, latin-e vagy magyar. Véleményem szerint csak magyar nyelvű lehetett. Erre a feltevésre több körülmény kényszerít. Először is kétségtelen az, hogy az udvari körökben, amelyek számára ez az olvasmány készült, nem mindenki tudhatott latinul, s főleg a nők nem. Ez pedig az ő szórakoztatásukat is célozta. De ezen általános megfontoláson túlmenően a szerb-horvát szövegek filológiai elemzése is egy magyar nyelvű forrás feltevésére kényszerít. A pontosan kielemezhető két réteg, a nem *š*-ező görög és az *š*-ező latin Magyarországon, az *š*-ező latin kiejtés hazájában csakis magyar szövegben őrződhetett meg egymás mellett. Latin szöveg elmosta volna a középgörög kiejtés nyomait a tulajdonnevekben és közszavakban, amint erre fentebb már rámutattam, amikor azt bizonyítottam, hogy a szerb-horvát fordítás nem származhatott latin eredetiből. De ezenkívül is a szerb-horvát szövegek részint a tulajdonnevek hangalakjában, részint egyes félreértésekben olyan nyomokat őriznek, amelyek magyar nyelvű közvetítőszöveg mellett bizonyítanak.

20. A tulajdonnevek közül Nagy Sándor egyik vezérének, Ptolemaiosnak neve döntő jelentőségű. Ez az egész regényen keresztül minden szövegváltozat-

ban következetesen *Potolomej* alakban szerepel. Hogy Jagić kiadásában mégis mindig *Ptolomej* áll, ez csak a kiadó „javítása”. Az *r* szöveg eredetijében *Potolemej* volt, ahogy ezt maga Jagić is megemlíti (290. l. 5. sz. jegyzetben). Ez az alakváltozat sem a görögben, sem a latinban és semmiféle szláv nyelvben sem keletkezhetett.³⁵ Más délszláv szövegekben többször is előfordul e név, de mindig csak *Ptolomej*, *Ptolmej*, *Ptolomeo* s a belőle képzett városnév *Ptolemaida*, *Ptolema*d (HASZ) alakban. A *Potolemej* alak csak a Sándor-regényben fordul elő, s a legtermészetesebb magyarázata az, hogy a szókezdő hangtorlódás a magyarban oldódott fel, ahogy ez jövevényszavakban és idegenből átvett nevekben történni szokott.

Hasonlóképpen magyar közvetítésre utal a már tárgyalt *Ekserksen* név is, amelyben a szókezdő *e*-t szintén mint a magánhangzótorlódás magyar feloldását lehet legkönnyebben megmagyarázni.

21. A tulajdonnevek egy külön csoportját alkotják azok, amelyeken magyar esetvégzódések maradtak meg a szláv szövegekben, így az a néhány csillagnév, amely Sándor ifjúkori tanulásával kapcsolatban szerepel szövegeinkben. A fiatal Sándor Nektenab egyiptomi varázslótól tanulta meg a „tizenkét égi állat”, vagyis a Zodiacus ismeretét, s a Nap, a Hold és a planéták járását. A nevek felsorolása a különböző szövegekben igen romlott alakban történik, az *a* és *r* változat teljesen értelmetlen, kevesebb a romlás az *m*, *S* és *b* változatban:

m (N 12,3): „sl̃nca že i lunu, zavestb i akin'tistb, kronostb, aristb afroaitb, er'misb, ira”

S (14v): „sl̃nca že i luny izṽzdb, iakintostb, kronostb, aristb, afrovitb, ermisb, ira”

b (J 228,14): „i zavestb iakinthistb, kronostb, drisb (!), afrovisb, ermisb, ira”

A Holdon és Napon kívül felsorolt nevek a következő görög nevekkal azonosíthatók: Ζεύς (Jupiter), Ἰακινθός(?), Κρόνος (Saturnus), Ἄρης (Mars), Ἀφροδίτη (Venus), Ἑρμῆς (Mercurius), Ἥρα (Juno). Ezek közül öt, ti. Zeus, Kronos, Ares, Aphrodite és Hermes már az ókorban használatos csillagnevek. Hera neve úgy kerülhetett ide, hogy Aphrodite mellett ezt a nevet is használták ugyanarra a csillagra, a Hyakinthos név bizonytalan.³⁶ A szláv szövegek részben romlott névalakjaiban feltűnő a többször fellépő *-t* végződés: *zavestb*, *iakintostb*, *kronostb*, *aristb*. Ezt aligha lehet másképpen magyarázni, mint a magyar *-t* tárgyrag otffelejtését a fordító számára ismeretlen szavak végén. Mondatszerkezet szempontjából az *m* változat magyarázza meg ezt az eljárást, ez ugyanis a *sl̃nca* genitivus után átvált accusativusra: *i lunu'* és a *holdat'*, s az eredeti nyilván accusativusban folytatta a nevek felsorolását: *Zevst*, *Hya-*

³⁵ Nincs igaza VASMERNEK (Griechische Lehnwörter 31), amikor a *Potolemej* (helyesen *Potolomej*) alak keletkezését úgy magyarázza, hogy ez a szerb-horvát kiejtés számára kényelmetlen Ἰπτολεμαίος alak feloldása. A szerb-horvátban van *pt*-kezdetű szó, pl. *ptica*; ebből nyelvjárásban lehet *ftica* vagy *tica*, de **potica* vagy **pūica* alak elképzelhetetlen.

³⁶ VESELOVSKIJ (151) e szót nem Hyakinthos-szal azonosítja, hanem Zeus jelzőjével (ὁ δὲ λεγόμενος Ζεὺς ἰακίνθος Ps.-Kall. I, 4. Müller 5).

kintost, Kronost. Arist stb., s ilyen alakok kerültek át a szerbbe.³⁷ Különös az, hogy nem mindegyik szerb-horvát változat őrizte meg egyformán ezeket a végződéseket. Legtöbbet az *S* változat, de még a legromlottabb változatokban is egy-kettő szerepel. Ez valószínűleg csak annyit jelent, hogy a későbbi másolók rontásai lassanként elmosták ezeket a régi nyomokat.

22. Tartalmaznak a szerb-horvát szövegek számos nyilvánvaló félreértést is, amelyeket csak magyar közvetítőszöveg feltételezésével lehet megfejteni. Ezek sokféleképpen keletkezhetnek: a fordító szó szerkezeteket helytelenül értelmezett, magyar szavakat hibásan olvasott, többjelentésű szónak helytelen értelmét adta vissza, görög tulajdonneveket hasonló alakú magyar szavakkal tévesztett össze. Ilyen esetekben nem ad mindig minden kézirat azonos szöveget. De ebből még nem lehet arra következtetni, hogy több egymástól független fordítás is keletkezett, mert a későbbi szerb-horvát másolók, ill. átdolgozók számos helyen a nyilvánvaló értelmetlenségeket kijavították, másutt pedig a jó szövegen rontottak.

23. Magyar szerkezet helytelen értelmezése a következő két példában tételezhető fel.

1. Amikor Sándor meglátogatja Tróját, a vele levő két filozófus felajánlja, hogy halála után tetteit méltóbban örökíti meg, mint Homérosz a frig és görög vitézekét. Erre Sándor így válaszol: „bolše mi jestb vь Omirověhь pisaniihь carь konjuhu zvati se, neželi oть vašihь pisanii *jedinoi zeml'i carь* zvati se” (aN 41, hasonlóképpen S 47r-v) 'jobb lenne nekem Homérosz írásai-ban a császár lovászának neveztetnem, mint a ti írástokban *egyetlen föld császáranak*.' Ezzel szemben az *r* szöveg: „bole bi mi bilo od Omirovih pisam carev nazvati se konjuh, nego od vaših pisani danas nazvati se *vsoi zemli car*” (rJ 251) '... az *egész föld* császáranak neveztetnem.' A helyes, de már nyilvánvalóan javított értelmet az utóbbi szöveg adja, az előbbiben viszont egy olyan félreértés van, amilyenekkel már a Trója-regényben is találkoztunk, ti. a fordító össze nem tartozó szavakat kapcsol egymáshoz. A magyar szöveg ilyen lehetett: „mint *egy(edül) föld* császáranak neveztetnem”, s így az egymás mellett álló *egy* és *föld* váltak a fordításban helytelenül *jedinoi zemli* szerkezeté. A félreértés csak oly nyelvből magyarázható, amely sem a nyelvtani nemet, sem a jelző és jelzett szó egyeztetését nem ismeri.

2. Amikor Sándor a haldokló Darius jelenlétében feleségül veszi Roxanet, maga mellé ülteti őt a trónra, leveszi saját fejéről a koronát és Roxane fejére teszi, majd „i prstenь sь ruki svoei sьnьmь, na ruku ei postavi” (mN 74) 'a gyűrűt is levonva *saját* kezéről az ő kezére húzta'. Ezzel szemben az *r* szöveg: „i prsten z ruke *nee* vzam na svoju ruku postavi” 'és a gyűrűt *az ő* kezéről

³⁷ Hogy ilyen magyar tárgycset könnyen átkerülhet szláv fordításba, arra példa a horvát Vramec krónikája (1578), ahol az 1552. évnél a törökök által elfoglalt várak között *Dregelt* szerepel, ami nyilván a *Drégely* név magyar tárgycsete: „Turezi po boiu grady *Dregelt*, Giermar (!), Szechen, i okolni osztale gradi, kuste i imenia zauiesse.” (MonSlavMerid. 31 : 59.)

levonva a *saját* kezére húzta'. A helyes itt az előbbi szöveg. Az *r* szöveg csak olyan nyelvből való fordítással magyarázható, amely a birtokost a neme szerint nem különbözteti meg. A görögben az *αὐτοῦ* vagy *αὐτῆς* genitívus nem hagyott volna kétséget afelől, hogy kinek a kezéről került le a gyűrű és kiére húzták föl.

24. Magyar szó helytelen értelmének kiválasztásáról tanúskodik az alábbi eset:

A csatában legyőzött Porus indiai császár futás közben a saját sorsán kesereg: „kako makjedonijski *srb* Darijevu silu u pobědi, i u kosme moje jako čičkь uvi se” (aN 103), hasonlóképpen de értelmesebben az *f* szöveg: „makedonsky *srb* darievъ silъ pobedivъ u kosmy moi jakože čičikъ uvi se” (Starine 5 : 26) 'mert a macedon *lép* legyőzvéni Darius erejét, az én üstökömbe úgy bele- ragadt, mint a bojtörján'. Az *r* szöveg is (J 293) „Macedonski *sat*”-ot hoz. A félreértés itt abban van, hogy a szerb-horvát *sat* (< *srb*) valóban megfelel a magyar *lép*-nek, de ez nem a madárfogó, a 'Vogelleim, Leimrute', ami bele- ragadhat a hajba, hanem a méhek lépe 'Bienenwabe', ami ebbe a képbe sehogy sem illik bele.

25. Magyar szó hibás olvasásából ugyancsak félreértés származhat. Ilyenek:

1. Darius a fiatal Sándorhoz intézett második levelében hivatkozik az elsőre. Mellőzve az *a* kéziratot, amely itt egészen más értelmet ad, a legjobb kéziratok így szólnak: „ne takova pomišlae tebe umьna biti *prěobidehь* tebe vь prьvoi moei epistolie” (mJ 237,9), „ne takova pomišlaju tebe umna biti *prěobideh* tebe v prьvom moimь poslanim” (S 27r), „*preobiděhь* tebe vь prьvoi moei epistolii” (fN 24,5) 'nem gondolván, hogy ilyen okos vagy, *megsértettelek* téged első levelemben'. Ezzel szemben az *r* szöveg: „Ne pomislih tebe toliko mudra biti, *poznah* te u prvoi knizi moei” (rJ 237) 'nem gondoltam, hogy eny- nyire bölcs vagy, első levelemben *megismertelek* téged'. Az *r* szöveg helytelen értelme nyilvánvaló, de nem lehet szerb-horvát szövegromlás eredménye, mert a *prěobiděti* 'megsérteni' és *poznati* 'megismerni' ige mind alak, mind értelem szempontjából nagyon különbözik egymástól. Itt inkább arra kell gondolni, hogy a magyar szöveg *meg(e) sértélek* szavát a fordító *meg esmertelek* alaknak olvasta, s ezt adta vissza *poznah* igével, amit esetleg későbbi átdolgozók ki- javíthattak.

2. Sándor a keleti hadjárata során többek között hatkezü és hatlábú emberekkel is találkozott, akik közül sokat megölt, sokat pedig elevenen el- fogott. De mivel nem ismerte szokásaikat, nem tudta, hogy mit esznek, így mind éhen haltak. A helyes értelmet az *f* szöveg adja: „obyčai imь ne znae i ne věděše čto jadotь, tem že i promrěše *vьsi otъ glada*” (Starine 5 : 25) 'nem ismer- vén szokásaikat, nem is tudták, hogy mit esznek, ezért *mind* meghaltak az *éhségtől*'. A többi szövegek ezzel szemben mást mondanak: „Nь običaja imь ne znajahu čto jadotь, i ovi ot neured'be pomrěše” (aN 80) '... és ezek *rendet-*

lenségétől meghaltak', hasonlóképpen *r* is: „*i vsi od neuredbe pomriše*” (J 279). Itt nyilván az első szöveg értelme a helyes. A másik két szöveggel kapcsolatban nem valószínű, hogy az eredeti valami „*rendellen életmód*”-ra célozhatott volna. Itt inkább egy magyar kifejezés helytelen olvasása lehetett a hiba forrása. A feltételezhető magyar szöveg valószínűleg így hangzott: *... *ezek mend étlenségétől meghaltak*. S a **mend étlenségétől* szavakat a fordító **rendetlenségétől*-nek olvasta, s ebből lett az *ot neuredbe* kifejezés, ezt pedig mint ide nem illőt az egyik értelmes átdolgozó kijavította.

3. Különös félreértés van azon a helyen, ahol az Egyiptomot szorongató Sándornak az egyiptomiak ezt kiáltják: „*c(a)ru Aleks(a)ndre, c(a)ra našego Nektana(!) sine; v̄b utro bu (helyesen: bo) ot nas otšlyb jesi i paky kb nam̄ mlad̄b prišlyb jesi*” (S 64r). Szó szerinti értelme: 'Sándor császár, császárunknak, Nektanabnak fia! *reggel* mentél eltőlünk, és mint *fiatal* tértél vissza hozzánk.' Ez célzás a regénynek arra a helyére, amikor az ellenségei elől menekülő Nektanab titokban elhagyja Egyiptomot, és egy írást hagy hátra: „Mint *öreg* távoztam, és harminc év múlva *fiatalon* fogok visszatérni” (J 223). Hogy az idézett szövegbe a *v̄b utro* 'reggel' kifejezés értelmileg sehogy sem illik bele, az világos, s nem is igen lehet egyéb, mint fordítói félreértés. A magyar szöveg *ereg* (öreg), esetleg *eregeul* (öregül, öregként) szavát a fordító összetévesztette a *reg*, *reguel* (reggel) szóval, s így lett a különleges *v̄b utro* 'reggel' félreértés. Ezt aztán a másolók javították. Volt, aki a további szövegösszefüggésből a helyes *star* 'öreg' melléknevet írta be (mN 52,5), viszont volt, aki *v̄čera* 'tegnap' javítással próbált értelmet adni a mondatnak (aN 52).

4. Regényünk egyik jellemző sajátja, hogy lépten-nyomon böles mondások fordulnak elő benne. Ezeket a legkülönbözőbb alkalmakkor vagy maga Sándor, Darius, ill. Porus mondja, vagy a környezetükben éppen jelen lévő böles egyén. Ilyenek pl.: „Jaj annak az országnak, amelyet sokan kormányoznak”, vagy „A lehajtott fejet a kard sem vágja le” s hasonlók. Egy ilyen böles mondást alkalmaz Dárius egyik embere, amikor a magát istennek képzelő, de Sándortól legyőzött perzsa király a szerencse forgandóságára panaszkodik: „*velikym korabomb velikaa padenia sut̄b*” (aN 59, hasonlóan rJ 264 és S 73v) 'Nagy *hajóknak*, nagy az esésük'. Teljesen érthetetlen, hogy milyen módon kerül a *hajó* kapcsolatba a nagyratörő, majd lebukó uralkodóval. Véleményem szerint itt egy régi magyar mondás félreértéséről van szó. Decsi János adagiumi (NySz) között szerepel egy, amely a Syracuseából elűzött és Korinthusban szerény körülmények között tengődő ifjabb Dionysios tyrannus példájával szemlélteti a bukott uralkodó sorsát: „Az ki nagyot hág, nagyot esik” (*Αυρόσιος ἐν Κορίνθῳ*, Dionysius Corinthi). Úgy látszik, ennek a régi mondásnak egy változata állhatott a magyar szövegben ilyenféle fogalmazásban: „Az nagy *hágóknak* nagy az ő esésük”. Itt a *hágóknak* szót talán már valamelyik magyar másoló ronthatta *hajóknak* alakra, s így került a szerb-horvát fordításokba a *korabomb*.

26. Görög tulajdonnév félreértése rejlik a következő helyeken.

1. A Róma előtt álló Sándornak többek között kihozzák megmutatni Szibilla császárnő (!) koronáját. „i iznesoše emu stemu c(a)r(i)ce *juške sibile* dēštva vlbhovna imejušti mnogaa” (*m* 40r, a zágrábi kéziratból idézem) ’és kihozták neki a *déli Szibilla* császárnő stemmáját, amelynek sok varázsos hatása volt’. Hasonlóképpen *južaske Sibile* (rJ 244), ill. romlott *užarbske* (gJ 244,7) alakokat hoznak más kéziratok is, ezzel szemben az *a* és *S* a *juške*, ill. *južaske* jelzöt nem hozzák. A *juški*, *južaski* (< *južbskь*) melléknév a *južь* ’dél’ főnévből származik, jelentése ’déli’. Helyette a szerb-horvátban ma *južni* használatos. Hogy miért éppen ez lett Szibilla jelzője, azt legvalószínűbben egy félreértéssel lehet megmagyarázni. Szibillákat az ókorban sok helyen ismertek, s egyik leghíresebb jóshely a görög Delphi (*Δελφοί*) volt. Mármost ezt a nevet a szláv fordító vagy talán már egy magyar másoló *delfi* helyett *déli*-nek olvasta, és így lett a *juška Sivila*. Hogy ilyen félreértés feltételezhető, az abból is látszik, hogy szövegeinkben e helynév másutt Apolló nevével kapcsolatban igen romlott alakban fordul elő (*delbfilbskoga* gen. és *dedelbski*, vö. az alábbi idézetekkel). Ez ugyanis arra enged következtetni, hogy ezt a nevet a másolók, ill. fordítók máshonnan nem ismerték, s éppen ezért könnyen félreérthették.

2. Nagy Sándor trójai látogatása alkalmával regényünk többek között elmondja, hogyan ölték meg Achillest, amikor a trójai várba ment, hogy Polixenát eljegyezze magának. „i tu ubiše bratě ne Pariž i Divuš s vlhavstvom u crikvi Apolona *Pebuša*” (rJ 249) ’és itt csellel megölték őt (Polixena) testvérei, Pariž és Divuš *Pebuš* Apolló templomában’ (rJ 249). Részben eltérő szöveget adnak az *m* és *S* kéziratok: „i tu ubiše bratia ee sь lukavstvomь na veri vь hrame Apolona *trbnoga* delbfilbskoga, ubi že ego Aleksandrь i Divušь’ (mN 39,7) ’és itt ravaszúsággal hiten megölték őt (Poliksena) testvérei a delfi *tüskés* Apolló templomában, megölte pedig őt Aleksandrь és Divušь’. Romlottabb az *S* (45r) szöveg, de Apolló furcsa jelzője itt is szerepel: „. . . ubi že ego Apolono *trbnoga* dedelbski i Aleksandrь i Dejušь”. Mivel az Apolló alakja körül kialakult kultuszban és mítoszokban semmi nyoma annak, hogy valaha is *tüskés* vagy *tövises* jelzője lett volna, ismét arra kell gondolnunk, hogy itt a *Φοῖβος* ~ *Phoebus* nevet, amely *Pebuš* alakban szerepel az *r* szövegben, egy másoló vagy fordító a magyar *tövís* (régen *tevis*, *tivis*) szónak valamilyen régies helyesírású alakjával, mint pl. *thewys* (vö. OklSz) tévesztette össze.

27. A félreértéseken kívül vannak olyan kifejezések, amelyek sajátos magyar bélyeget viselnek magukon. Ezek közül egyesek e regényünkön kívül csak a Trója-regény szerb és horvát szövegeiben fordulnak elő, erről pedig bebizonyítottan tekinthető, hogy magyarból fordították.^{37a} Másokat viszont egyáltalán nem lehet kimutatni a régi szerb-horvátból. Ilyen kifejezések:

^{37a} HADROVICS LÁSZLÓ: Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. Az MTA I. Oszt. Közleményei 5 (1954) 79—181.

proštenje prijeti, ill. *prošćenje uzeti* 'búcsút venni': „i *proštenije* otb njego *prijem'se*” (aN 71), „i od nega *prošćene* uzeše” (rJ 273); „Oni že otb Aleksen'dra *proštenije prijemše*” (aN 92), „Oni od Aleksandra *prošćene uzevše*” (rJ 287). Ugyanígy a Trója-regényben is több helyen.

na sreću vrći (*vríci*) 'szerencsére vetni': „na *sreću* sebe *vrqg*, ili umreti ili oživeti pomiš'ljaje” (aN 121), „beše na *sreću vrgal* ili umreti ili oživiti” (cJ 308). Ugyanígy a Trója-regényben is.

svět tvoriti, ill. *věće učiniti* 'tanácsot tenni'. Így pl. amikor az athéniek értesültek Sándor közeledéséről, „tanácsot tettek”, hogy nem adják át neki a várost „slyšav'se že Aleksen'drovo prišbst'vie kb sebě, *svvět* *tvorahu* ne dati jemu grad” (aN 26), „sliša(v)še Aleksandrovo došaste na nih, *viće učiniše* . . .” (rJ 239); Dárius főemberei maguk között „tanácsot tettek”: „*svvět* že *stvtoriše* vlastele među soboju” (S 66v, hasonlóan aN 54), „i *viće učini* Darii s voisku svoju” (rJ 260).

28. Végül meg kell említenünk néhány magyarból átvett szót, amelyek a szerb-horvát régiségben máshol vagy egyáltalán nem, vagy ilyen alakban nem fordulnak elő, csak regényünkben és a Trója-regényben. Ilyenek: *fariž*, *helm* (*hejm*), *kučma*.

A *fariž*, ill. magy. *faris* szóról másutt kimutattam (MNy 51 : 342), hogy nemcsak a magyarországi latinban, hanem a magyarban is megvolt a közepkorban. Ez a szó a szerb-horvát Trója-regény és Sándor-regény szövegeiben egyaránt igen gyakran előfordul, más szerb-horvát forrásban viszont ilyen alakban ki nem mutatható. A XV. és XVI. század fordulóján a spalatoi Marulié *fariz* alakot említ (HASZ), viszont az egész szerb-horvát nyelvtörténetben semmi más adat nincs erre az alakra sem. Nagyon is kézenfekvő tehát, hogy a Sándor-regény szövegeiben is éppen azért fordul elő olyan gyakran, mert a fordító szóhasználatát a magyar eredeti befolyásolta.

Hasonló a helyzet a *helm* (szerb-horv. *helmb*, *helam*, *hejam*) szóval is. Ez meg a szerb-horvátban a Trója-regény és Sándor-regény szövegein kívül sehol másutt nem fordul elő. Itt viszont gyakran szerepel: „na *hel'měh* že rozi vasiliska sь aspidovemi kriluti” (aN 21), „i na *helme* že vasil(is)kovi rozi” (S 24r), „na *heimih* vasiliskove roge . . .” (rJ 234); *helmb* Aleksen'drovь na kopii iznesb” (aN 22), „*heam* Aleksandrov na kopju . . . iznese” (rJ 235); „gde vidite pozlaćene *hel'me*” (aN 54; hasonlóan S 66r), „gdi vidiš pozlaćene *heime*” (rJ 260); „i *hel'm* na glavu vьz'mь (aN 56), „i *helmb* svoi na glavu svoju *vbzloži*” (S 68v), „i *heĕm* na glavu svoju postavi” (rJ 261). Hogy ez a szó mennyire nem volt meggyökeresedve a szerb-horvátban, s használata mennyire csak az irodalmi mintától függött, azt mutatja Derecskay eljárása, aki következetesen *ššak*-kal helyettesíti, így pl. „oklope y *sysake* reche nachynyty” (21v), „*sysak* Samsonou” (32v), „y *sysak* na glauu poztai” (34v, hasonlóan még 36r-v).

A *kučma* ugyancsak sehol másutt a szerb-horvátban elő nem fordul, csak az említett két regényben. A Sándor-regényben három helyen említődik:

„An'tiohъ же Kan'davlia darovati povele krъzmozь makjedon'skymъ mnogo-
cĕn'ny'mъ i *kuč'momъ* per'sid'skomъ . . .” (aN 115, hasonlóképpen S 147v); „i
kučmu carsku z-biseromъ i sь zlatomъ” (aN 134), „i *kučmu* kumansku c(a)rsku’
(S 172v), ehelyett az *r* szövegben (J 319) *bakita* áll, aminek jelentése 'bot, jogar';
„na glavě že jeho persid'skaa *kučma* sь stratokamilovemъ perijemъ, na *kučme*
vĕnъsь Kleter've, amastron'ske carice” (aN 139, hasonlóan S 178v), „na glavi
negovi persidska *kučma* s kačkamilovim periem, na *kučmi* vinac Talistride ama-
zonske carice” (rJ 322). Ezek a szavak egyúttal azt is bizonyítják, hogy a
Trója-regény és Sándor-regény szerb-horvát szövegei azonos kulturális környe-
zetben keletkeztek.

Mindezek a felsorakoztatott érvek tehát eléggé bizonyítják, hogy a görög
eredeti és a szerb-horvát szövegek között magyar közvetítőszövegnek kellett
lennie.

29. A feltételezett magyar szöveggel kapcsolatban még néhány kérdést
érintenünk kell.

Az eddigiekből kiderült, hogy Nagy Lajos korában már egy kész magyar
szöveget interpoláltak. De milyen korból származott ez? Tekintve, hogy eddigi
egész bizonyításunkból kiderült, hogy ennek a magyar szövegnek görögből kel-
lett származnia, keletkezését olyan korba kell helyeznünk, amikor Magyar-
ország és Bizánc között a dinasztikus kapcsolatok révén közvetlenebb irodalmi
kapcsolatok is feltehetőek. Az Anjouk korában pedig ez alig képzelhető el. Ekkor
legerősebb az olasz hatás, amelyet részint dinasztikus trónigények s a velük
kapcsolatos olaszországi hadjáratok, részint olasz követek magyarországi uta-
zásai táplálnak. De Bizánc felé ilyen közvetlen kapcsolatot ebben a korban
nem tudunk kimutatni. Egészen más a helyzet az Árpád-korban. Az Árpádok
alatt Magyarországot és Bizáncot számos dinasztikus kapcsolat fűzte egymás-
hoz. Ezek közül legkiemelkedőbb III. Béla személye, aki ifjú korában majdnem
tíz évig mint a görög trón várományosa bizánci környezetben nevelkedett,
majd mint magyar uralkodó is „a bizánci birodalommal a legszorosabb baráti
és szövetségi kapcsolatokat tartotta fenn . . . A császári családdal új rokonsági
kapcsolatok is szövődtek, III. Béla nővérét Iszaakiosz Komnénosz, Manuel
unokahúgának fia vette feleségül. Béla öccse, Géza herceg szintén bizánci
hercegnővel kötött házasságot.”³⁸ Ilyen dinasztikus kapcsolatok mellett egy
tipikusan udvari irodalmi termék átvétele nagyon is könnyen elképzelhető, bár
semmivel sem bizonyítható, hogy éppen III. Béla korában keletkezett a magyar
fordítás. Egy azonban kétségtelen. Az Árpád-korban a latin Sándor-regényen
kívül görög típusú Sándor-regénynek is kellett krónikaíróink kezén forognia,
mert Attilával kapcsolatban Kézai egy olyan mozzanatot említ, amely
csak a görög és szerb Sándor-regényekben található. Dárius seregéről szólva
Pseudo-Kallisthenes (I, 41, Müller 45) megemlíti a halhatatlan gárdát:

³⁸ MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság. Budapest 1953. 88—9. (Tudomá-
nyos ismeretterjesztő sorozat. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 3.)

περὶ δὲ αὐτὸν ἦσαν οἱ ἀθάνατοι καλούμενοι μύριοι· ἐκαλοῦντο δὲ ἀθάνατοι διὰ τὸ φυλάττεσθαι τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν καὶ εἰσαγαγεῖσθαι ἄλλους ἀντὶ τῶν τελευταίωντων. 'Körülötte volt a halhatatlannak nevezett tízezer; ezeket azért nevezték halhatatlanoknak, mert megőrizték a számukat, ti. az elesettek helyére másokat soroztak be'. Ugyanezt az adatot a szerb-horvát regényben már Nagy Sándorra vonatkoztatva találjuk, mindössze a szám változik.

Novaković 42: I jeg'da kto otъ Makjedonianъ na boju ubivaše se otъ iněhъ voiskъ izbiraše carъ muže iz-roč'ny, i simъ i na měště polagaše. jako da čislo .100. tisuštъ Makjedonianъ ne umalitъ se.

Jagić 252: Kada na kom boju koga od Macedonan ubiěhu, tolikoi Aleksandar od nie (*talán: ine*) voiske dobrih muži izbiraše i nih na misto postavlaše, tako da na puni čislo pet deset tisući zdrži se.

'Ha valakit a macedónok közül csatában megöltek, más csapatból Sándor kitudó férfiakat választott ki, és a helyükre állította, hogy a macedónok százezres (*r: ötvenezres*) száma meg ne fogyatkozzék'. Kézainál Dárius, ill. Nagy Sándor gárdájából Attila szittyá gárdája lesz: „Expeditio autem eius praeter exteris nationes decies centenis armatorum millibus replebatur, ita quidem, ut si unum Sciticum decedere contigisset, alter pro ipso confestim ponebatur.” (Szentpétery, *Scriptores I*, 151—2.) A latin fogalmazás inkább a szerb-horvát változatokkal mutat hasonlóságot, mint az ókori szöveggel. Így tehát valószínű, hogy a részletet olyan regényből merítették, ahol már nem Dáriusra, hanem Nagy Sándorra vonatkozott.^{38a}

30. Azt a kérdést is meg kell vizsgálnunk, vajon nem maradt-e a későbbi magyar irodalmi hagyományban olyan nyom, amely középkori Sándor-regényünknek éppen görög eredetéről tanúskodnék. A XVI. és XVII. századi Sándor-regényeink szövegeinek ilyen irányú átvizsgálása nem hozott komolyabb eredményt. Hlosvai a verses krónikáját Justinus és Quintus Curtius Rufus nyomán írta. A Heltainak tulajdonított XVI. sz. végi prózai Sándor-regény s ennek későbbi kiadása (Lócse 1627) a latin, „Historia de preliis” fordítása. Haller Hármás Históriajában a Sándor-regény ugyancsak a „Historia de preliis”-re megy vissza.

E szövegek keletkezése időben nagyon is messze esik a középkortól ahhoz, hogy közvetlen átvétel nélkül, csupán mint egykori olvasmányok reminiscenciái mentődjenek át egyes elemek a régi szövegekből. De maga a tény, hogy Hlosvai, Heltai és Haller latin források alapján újabb és újabb magyar szövegeket hoznak létre, azt jelenti, hogy az ő korukban középkori magyar szöveg már nem forgott közkézen, mert akkor nyilván ezt dolgozták volna át kiadásra, mint ahogy a szerbeknél még a XVIII. században is szorgalmasan másoltatták

^{38a} A „halhatatlanok” osztaga a bizánci időkben is megvolt. A X. században az egyik császár perzsa mintára felállította a kiváló lovasokból álló osztagot, amely ezt a nevet kapta. Többször ír ezekről Anna Komnene (XII. sz.) bizánci történetíró. (MORAVCSIK GYULA szíves közlése.)

a régi Sándor-regényeket. Így a latinból fordítók a középkortól eltérő, egészen új szöveghagyományt teremtenek. Van azonban mégis egy nyom, amely egész régi irodalmunkon végigvonul, és latin közvetítés nélkül egyenesen a görög eredetihez vezet vissza, s ez Nagy Sándor *világbíró* jelzője. Király György rendkívül finom filológiai érzékkel elemezte ennek jelentőségét: „Magyar nyelven a monda első nyoma egy epitheton ornans: *világbíró*, amely azóta szinte mai napig fönmaradt.” A Sermones Dominicales-ben „két helyütt is megtaláljuk Nagy Sándorról szóló példázatok mellett. Először a latin szöveg *Alexander Magnus*át magyarázza *világbírónak* (II: 206.), majd másodszer a pusztá *Alexander* név után is hozzáteszi (II: 458). Bármilyen jelentéktelennek látszik is e két adat, mégis fontosságot kell nekik tulajdonítanunk, nemcsak azért, mert a monda első magyar nyelvű nyomai, hanem főként azért, mert kivált a második adat arról tanúskodik, hogy a glosszáló barát magyarázatként fűzve a *világbíró* jelzőt Sándor nevéhez, ezzel mintegy hivatkozik a magyar nyelvű olvasó előtt már ismert mondára, mintegy azt akarván mondani, hogy az az Alexander, a kiről e példázatban szó van, ugyanaz a világbíró Sándor, aki már már ismeretes e néven mindenki előtt. Nem lehetetlen, hogy a dömés barát itt egy népies mondából vette át a jelzőt, hiszen föltehető, hogy a XV. században sok más nyugati mondával együtt, a melyet a német spilmannok s egyéb idegen jocularok terjesztettek, a Sándor-monda is átkerült népies irodalmunkba. Azért sem lehet tudákos, könyvtárvételről szó, mert a latin mondákban e jelzőnek megfelelő: *dominus orbis, qui totum mundum tenebat, qui dominium totius mundi obtinuit* stb. csak alkalmilag fordulnak elő, míg a magyar *világbíró* jelző már a kódexek korában Sándor nevének állandó kísérője, így a Lobkowitz- és Bod-kódex *világbíró nagy Alexandert* (Ny. T. II: 380, XIV: 95), az Érsekújvári kódex *világbíró zándort* (Ny. T. IX: 229) emleget . . .” A későbbi irodalomból részint Király György utalásai alapján, részint az ő adatait kiegészítve a következő előfordulásokat állíthatjuk össze. Batizi András (1544-ben) az ókori birodalmak és ezek uralkodóinak felsorolásában említi Sándort:

Babiloniai első birodalom,
 Másik persiai jeles birodalom,
 Harmadik utánna a gereg császárság,
 És ezek elmúlván római császárság
 Babiloniában Nabugodonozor,
 Persiában Cyrus és Darius császár,
 Az Geregországban *világbíró* Sándor,
 Rómában Julius és Augustus császár.

(RMKT 2 : 98)

³⁹ KIRÁLY GYÖRGY: Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban. Irodalomtörténeti Közlemények 28 (1918) 129—42, 241—53. Az idézett rész: 134—5.

Hosvainál kétszer fordul elő e jelző. Először magában Nagy Sándor históriájában (1548-ból):

Világbíró Sándor mennye (= mihelyt) meghala,
Babilóniában rémulés vala.

(RMKT 4 : 164)

Másodszor Ptolomeus király históriájának (1570) bevezetésében:

Sokszor szólunk az régi nagy időkről,
Kiváltképen *világbíró* Sándorról

(RMKT 4 : 208)

A XVII. században hasonló említések találhatók Forró Pálnál, Pázmánynál és Hallernél. A latin szövegek ezzel szemben mint állandó kapcsolatot *Alexander Magnust* említenek, s ezt magyarra egyszerűen *Nagy Sándornak* is fordítják. Mindezek alapján Király György megállapítja: „Annyi kétségtelen, hogy a *világbíró* jelzőt népies eredetűnek kell tartanunk.”

Király György megállapításait némi korrekcióval ma is el kell fogadnunk. Kétségtelen, hogy a *világbíró* jelző használata a régi írónál teljesen független a latin forrásokban szereplő megjelölésektől. Ami pedig a népies származást illeti, ezt úgy kell értelmeznünk, hogy a középkori magyar Sándor-regényből e jelző annyira általánosan ismertté vált, hogy még a későbbi, latinból fordító vagy latin műveltségű írók tollán is tovább hagyományozódott. Maga a kifejezés nem más, mint a görög *κοσμοκράτωρ* szó szerinti fordítása. Ez Pseudo-Kallisthenesnél többször előfordul (így I, 7; I, 12; vagy pl. a római bevonulás fentebb idézett szövegében), de nemcsak Sándorra, hanem más ókori uralkodóra vonatkoztatva is (így Sesonchosisra II, 31). A megfelelő szláv kifejezés *mirodržac* és *mirodržitelj*, amely korábbi szerb-horv. forrásokból is már kimutatható (IASZ). Regényünk szövegeiben szintén szerepel, de nem ugyanazokon a helyeken, mint a *κοσμοκράτωρ* az ógörög szövegekben. Így az előbb felsorolt helyeken más szerb-horvát kifejezés áll, viszont előfordul (voc. alakban) az amazonok levelében: „*o mirodrž'če*, veliky caru Aleksen'dre” (aN 107 és mJ 298,2), ill. „*mira držitelju*, veliki caru Aleksandre” (rJ 298), bár ezen a helyen az ógörög szövegekben (Ps.-Kall. III, 25—26) hiába keressük a *κοσμοκράτωρ* kitételt. Ez a körülmény is arra mutat, hogy a regény szerb-horvát változatát jelentős átdolgozás választja el az ógörög szövegektől.

IX. A szerb fordítás keletkezése

31. Végül érintenünk kell azt a kérdést is, hogy a magyar regény milyen módon és mikor kerülhetett a szerbekhez és horvátokhoz. Feltevésem szerint az átvétel még Nagy Lajos korában udvari környezetben történt. Egyrészt a

zárai leltár 1389-ben már szláv Sándor-regényt említ, bár erről csak gyaníthatjuk, hogy glagolita horvát szöveg volt, és az általunk tárgyalt típushoz tartozott. Másrészt Nagy Lajos udvarában nagyon is jól elképzelhető egy ilyen olvasmány lefordítása szerb-horvátúra. Felesége bosnyák származású volt, Kotromanić István bosnyák bán leánya, aki már régebb idő óta ott élt a magyar udvarban, amikor a korán megözvegyült huszonnégy éves Lajos király feleségül vette. Anyanyelvét, a szerb-horvát nyelv bosnyák változatát és a magyart valószínűleg egyformán beszélte. De Nagy Lajos környezetében olyan horvát egyénről is tudunk, aki irodalmi tevékenysége révén vált híressé. Ez a krbavai Novak gróf, udvari vitéz, „*aulae regiae miles*”, aki több egykorú oklevélben szerepel. Így 1352-ben két testvérével együtt Horvátországban kap birtokokat. Az oklevél őt „*fidelis aule nostre miles*”-nek nevezi, és felsorolja a király szolgálatában végbevitt hősi tetteit (CodDiplCroat. 12 : 143). 1358-ban egy másik oklevélben mint „*aule nostre miles, nobis fidelis et dilectus*”, 1359-ben pedig mint „*magister Nouak aule regie miles*” (i. m. 504, ill. 578) szerepel. Novakról egyik latin krónikánk is megemlékezik, de nem éppen hízelgő módon. (János minorita őt „*Nowak de Croacia*” néven említi. Vö. *Fontes domestici. Scriptorum III*, 166.)

Ez a főúr 1368-ban egy glagolita horvát misekönyvet írt, amelyet annak a templomnak szánt, ahol majd tetemei nyugodni fognak. A kézirat máig is megvan, s a bécsi National-Bibliothékben őrzik. Érdekességét növeli Novaknak egy sajátkezű bejegyzése, amelyben önmagáról és a misekönyv keletkezéséről elég részletesen tájékoztat: „Az Úr 1368. esztendejében én Novak gróf (knez), Péter gróf fia, a nagy és hatalmas úrnak, Lajos (Loiš) magyar királynak, az ő udvarának vitéze (njega polače vitez), aki ebben az időben Magyarországon salgói, Dalmáciában nónai (ninski) gróf voltam, én írtam ezt a könyvet a lelkem üdvösségéért, és adják annak a templomnak, ahol majd örök pihenésem lesz. És gondolja meg minden keresztény, hogy a világ semmi, mert aki azt minél inkább szereti, annál gyorsabban elveszti. És még gondolja meg most mindenki, mi lesz akkor belőlünk, amikor félelem szállja meg a lelket, és tetteink nem maradnak rejtve. Ezért ha már nem lehet takargatni tetteinket, mindenki jöjjön jó tettekkel a rettenetes és hatalmas örök bíró elé. És most kérek minden papot és diákont, aki ebből a könyvből fog officiumot tartani, kérje a kegyelmes, drága és édes Úr Istent, és imádságaiban emlékezzék meg az én lelkemről, és kérje Istent érte.”⁴⁰ E bejegyzés közepébe foglalt rövid elmélkedés hat párosrímű verset ad ki, s ezek egyúttal a legrégebb feljegyzett horvát versek.

Novak halála után a könyveit, úgy látszik, széthordták, mert ugyanezt a misekönyvet egy 1405-ből származó bejegyzés szerint fiától, Pétertől megvették egy horvát glagolita templom számára (Starine 33 : 28). Nem lehet-

⁴⁰ JEŽIĆ, SLAVKO: *Hrvatska književnost od početka do danas*. Zagreb 1944. 24.

len, hogy ez a horvát főúr, akiben némi költői készség is szunnyadozott, fiatalabb korában talán a világi irodalom iránt is érdeklődött. Nem akarom azt állítani, hogy éppen ő lett volna a Sándor-regény délszláv fordítója, de ilyen környezetben elképzelhető, hogy könnyen akadt közvetítő. Az a tény, hogy a szerb-horvát szövegekben a „szerb” megnevezés szerepel, nem jelenti okvetlenül, hogy a fordításnak Szerbiában kellett készülnie, s a fordító a mai értelemben szerb nemzetiségű volt. A bosnyákok a középkorban és az újkorban még a XVIII. században is nyelvüket és cyrillbetűs írásukat egyaránt *szerb*-nek nevezték. Így a Sándor-regényt is fordíthatta magyarból a királynő valamelyik bosnyák rokona, s nevezhette a nyelvét *szerb*-nek.

Összefoglalás

32. A jelen dolgozat eredményeit tehát röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Nagy Sándor ókori regényes életrajzának, a Pseudo-Kallisthenes-féle görög Sándor-regénynek a középkor folyamán kialakult egy keresztény szellemű, lovagi elemeket is tartalmazó bizánci görög változata. Ez ugyan nem maradt fenn, de igen közel áll hozzá a párisi *C* görög szöveg.

2. A bizánci görög regényből valamikor még az Árpád-korban, talán III. Béla korában készülhetett egy magyar fordítás.

3. Ezt a magyar fordítást Nagy Lajos uralkodásának első évtizedében (1350 táján) a magyar udvarban olyan módon dolgozták át, hogy részben latin forrásokból származó részletekkel, részben magyar történeti eseményekből vett mozzanatokkal és nevekkkel interpolálták.

4. Az ily módon kialakított magyar regényből szerb fordítás készült, s ebből dolgozták át egyrészt a többi szerb és horvát változatokat, másrészt a bolgároknál és oroszoknál is meghonosodott ún. szerb típusú Sándor-regényeket.

5. A bécsi görög kézirat és a XIX. sz.-i görög népkönyv Sándor-regényét szlávból (valószínűleg szerbből) fordították vissza, s egyiknek sincs közvetlen kapcsolata az eredeti görög szöveghagyománnyal.